

Sprog og tanke

Fire essays

Redigeret af
Poul Lindegård Hjorth



Det Kongelige Danske Videnskabskabernes Selskab
Kommissionær: Munksgaard
København 1995

Det Kongelige Danske Videnskabskabernes Selskab, stiftet den 13. november 1742, har til formål at styrke videnskabens stilling i Danmark, navnlig den grundvidenskabelige forskning, og at fremme tværvidenskabelig forståelse. Dette sker især ved at afholde møder og udgive skrifter, ved deltagelse i internationalt samarbejde samt ved rådgivende virksomhed.

Sprog og tanke

Fire essays

Sprog og tanke

Fire essays

Redigeret af
Poul Lindegård Hjorth



Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab
Kommissionær: Munksgaard
København 1995

© Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab 1995
Printed in Denmark by Special-Trykkeriet Viborg a-s
ISBN 87-7304-268-4

Forord

De fire essays, der fremlægges i denne lille bog, bygger på indlæg ved et temamøde om sprog, som blev afholdt i Videnskabernes Selskab den 23. februar 1995.

For ideen til mødets tema skylder Selskabet sin proktektor, Hendes Majestæt Dronning Margrethe II, en hjertelig tak. Takken gælder også den interesse, som både Hendes Majestæt og Hans kongelige Højhed Prins Henrik viste ved at deltage i mødet.

Den nærmere planlægning af mødet blev foretaget af en arbejdsgruppe, som ud over bidragyderne til denne bog også talte Inger Ejskjær og Birger Munk Olsen. Ved selve mødet medvirkede en del kolleger med spørgsmål og bemærkninger til de fire indlæg, og deres synspunkter har i flere tilfælde haft betydning for omstøbningen af disse til de foreliggende essays.

Vi er os naturligvis bevidst, at forholdet mellem sprog og tanke har uendelig mange flere facetter, end det har været muligt at behandle ved denne lejlighed. Alligevel har vi fundet det rigtigt at give en større kreds end temamødets deltagere mulighed for at stifte bekendtskab med de bidrag, der her blev ydet til belysning af et centralt problemkompleks.

København, maj 1995

Henning Sørensen
Selskabets præsident

Poul Lindegård Hjorth
Selskabets redaktør

Indhold

- Indledning 9
POUL LINDEGÅRD HJORTH
- Sprog og begrebsdannelse 17
JØRGEN RISCHER
- Fra tanke til skrift i Kina 63
SØREN EGEROD
- Det europæiske sprog 80
JOHNNY CHRISTENSEN
- Fra sprog til sprog – om oversættelse 96
PER ØHRGAARD
- Ordforklaringer 110

Indledning

POUL LINDEGÅRD HJORTH

Forholdet mellem sprog og tanke har beskæftiget menneskeheden så langt tilbage, som vi kan følge dens tænkning. Det er overordentlig mangesidigt og sammensat, og skulle det belyses bare nogenlunde udtømmende, måtte folk fra mange forskellige videnskabsgrene forene deres kræfter: sprogforskere, filosoffer, psykologer, biologer, antropologer og højst sandsynligt flere endnu. En sådan alsidighed er ikke tilstræbt i denne lille bog. Den er skrevet af lingvister og filologer, og problemerne er set under deres synsvinkel.

Det hindrer dog ikke, at JØRGEN RISCHEL i bogens første og længste essay gang på gang peger på områder, der må udforskes i et tværfagligt samvirke, eller markerer, hvor grænserne går for de forskellige fags muligheder for at belyse de grundlæggende spørgsmål i forholdet mellem sprog og begrebsdannelse, som hans essay handler om.

Især er Rischels essay dog en generel mønstring af dette forholds hovedproblemer, således som de tager sig ud, når de ses med sprogmandens øjne. Forfatteren tager sit udgangspunkt i nogle basale konstateringer vedrørende sprogets funktion og bygning. Dermed har han banet vejen for en drøftelse af en række fundamentale spørgsmål. Et udvalg af dem skal kort præsenteres i det følgende:

Det er svært at analysere betydninger; et beskrivelsesapparat er til dato ikke tilvejebragt, og det er mere end tvivlsomt, om det overhovedet kan skabes. En gennemført logisk formalisering af naturlige sprog er i al fald

ikke mulig, bl.a. fordi naturlig tale i høj grad betjener sig af overførte udtryk, metaforer.

Et betydningsindhold kan struktureres på forskellige måder, som evt. kan have lidt forskellig stilistisk værdi eller placere vægten i udsagnet på lidt forskellige steder. Men i reglen vil der i et sprog være en foretrukken, så at sige neutral måde at organisere en fremstilling på, og den kan variere særdeles stærkt fra sprog til sprog, om end der måske nok i sætningsbygningen kan iagttages nogle universelle tendenser. Det enkelte sprogs grammatik kan tvinge sprogbrugeren til at afgive visse særlige oplysninger uden hensyn til, om de egentlig spiller nogen rolle i sammenhængen; en dansker er fx nødt til at oplyse, om et substantiv skal forstås som bestemt eller ubestemt, hvad en russer ikke er. Og der er også store forskelle på, hvordan man i forskellige sprog markerer forholdet mellem samtalepartnere; hvor megen sproglig høflighed er man fx forpligtet til at lægge for dagen?

Der er nok visse gennemgående træk i den måde, hvorpå vi ved sprogets hjælp kategoriserer omverdenen. Mere iøjnefaldende er det dog, at en stor del af kategoriseringerne klart er bundet til bestemte kulturer. Det er således velkendt, at de såkaldte primitive kulturers sprog kan have langt mere fintmærkende inddelinger inden for betydningsfelter som fx naturfænomener og jagtmuligheder, end det er tilfældet i de sprog, der er knyttet til moderne by- og industrikulturer, naturligvis fordi der i dagligdagen er behov for det. Men det er vigtigt at erkende, at man et meget langt stykke kan udtrykke de samme betydningsdistinktioner og kategoriseringer i alle sprog, ganske vist med større eller mindre forbrug af ord.

Et interessant problem er det, om der kan være tale

om biologisk betingede kategoriseringer, som former både sprog og tanke. I givet fald kunne man tænke sig, at noget sådant kunne iagttages mht. farvenavne, og netop dette betydningsområde har da også været stærkt diskuteret. Det er meget slående, at de enkelte sprog ved deres farveterminologi lægger forskellige, vilkårlige grænser ind i et kontinuum. Imidlertid tyder undersøgelser af en lang række sprogs farveterminologi på, at der er nogle gennemgående tendenser til at have ord for bestemte centrale, klare farver; det kunne hænges sammen med det menneskelige øjes indretning, og der ville da med rette være peget på menneskets biologi som en faktor, der kan have betydning for den måde, vi kategoriserer omverdenen på. Uden at ville afvise den mulighed vil Rischel dog på grundlag af sine egne studier i primitive kulturers sprog være tilbøjelig til at mene, at visse naturfarvers særlige betydning i dagliglivet er den allervigtigste faktor ved udviklingen af en farveterminologi. Ved denne opfattelse knyttes, kan det tilføjes, forklaringen på farveterminologiers forskellighed til den samme funktionalitetsbetragtning, som i det foregående er blevet gjort gældende ved andre kulturspecifikke kategoriseringer.

Rischels essay munder ud i et spørgsmål: Er det tanken, der former sproget, eller sproget, der former tanken? Måske ville det være tiltalende, hvis man på så klart et spørgsmål kunne give et lige så klart svar. Det kan man ikke. Men Rischel har i sit essay peget på forhold af afgørende vigtighed for drøftelsen af grundtemaet sprog og tanke.

Essayets eksempelmateriale kan fortjene at få et ord med på vejen. Af nærliggende grunde er det naturligvis meget ofte hentet fra dansk. Men derudover illustreres problemerne i betydelig udstrækning ved hjælp af to

sprog, der både typologisk og geografisk set er ekstremer, dels grønlandsk, dels det tropiske stammesprog mlabri, der tales af en lille gruppe mennesker kaldet »de gule blades ånder« på grænsen mellem Thailand og Laos. Rischel har førstehåndskendskab til begge disse sprog og er pioner i udforskningen af det sidst nævnte. I al deres fremmedartethed kan disse sprog ofte kaste overraskende nyt og klart lys over problemerne.

SØREN EGEROD beskæftiger sig i sit essay med en enkelt side af forholdet mellem tanke og sprog, nemlig forholdet mellem tanke og skrift, men vel at mærke: i Kina, hvor dette forhold tager sig ganske anderledes ud end i Danmark eller for den sags skyld i de mange andre sprogsamfund, der betjener sig af bogstavskrift, alfabetisk skrift.

Bogstavskriften forudsætter en analyse, hvorved det er fastslået, hvilke lydige mindsteenheder talesproget er opbygget af. Skriften er så relateret til disse mindsteenheder, således at der til hver af dem svarer et bogstav (eller en kombination af bogstaver; fx svarer *-ng* i *gang* jo kun til én lyd). Mellem de to sæt sproglige byggeklodser, der herefter er til rådighed, består der ingen som helst fysisk lighed, og ingen af disse mindstestørrelser har i sig selv nogen betydning, men de kan kombineres, så der fremkommer betydning. Fx kan af lydene [l], [s] og [y] eller af bogstaverne *l*, *s* og *y* dannes de betydningsbærende helheder *lys* og *syl* med de tilhørende udtaler. Sagt lidt mere omstændeligt, men også lidt mere præcist: disse ikke betydningsbærende mindsteenheder kan udgøre udtryksiden af en sproglig helhed, der også har et indhold; udtryksiden er den fysiske side, sproglydene, der opfattes ad ørets vej, eller bogstaverne, der opfattes med synet, og indholdet

er betydningen, i tilfældet *syl* således 'redskab, hvis vigtigste bestanddel er en slank metalspids, og som bruges til at stikke huller med i læder eller træ'.

Den kinesiske skrift er en billedskrift. Den forudsætter ikke en analyse som den beskrevne, men bygger på en direkte forbindelse fra tanken til skriften, billedet, og – for læserens vedkommende – den omvendte vej, fra udtryksiden, billedet, til indholdet. Hvordan det skulle kunne lade sig gøre at etablere denne direkte forbindelse den ene eller den anden vej, er ikke let at forstå, hvis man tager sit udgangspunkt i moderne kinesisk skrift med dens stærkt stiliserede ordtegn. Søren Egerod holder sig i stedet til den kinesiske skrift i dens ældste periode, og i denne fase er det faktisk ofte muligt at se, hvad et billede skal forestille.

Dermed er det imidlertid ikke givet, at ordtegnets betydning er fastslået. Den kan være det, men det er – blandt meget andet, som Egerod gør rede for – også muligt, at billedet blot forestiller et eksempel inden for det bredere betydningsfelt, som ordtegnet dækker. Og, hvad der måske forekommer mest overraskende, det er endog muligt, at ordtegnet bruges til at betegne ord, der ikke har den fjerneste forbindelse med dets oprindelige betydning, men hvis udtale har en vis lighed med den, som ordtegnet havde i denne betydning. Udtalen kommer altså alligevel til at spille en rolle, men på et andet plan end i det alfabetiske skriftsystem.

Det er velkendt, at man fx ved dannelse af en videnskabelig terminologi eller ved navngivning af nye tekniske velsignelser ofte griber til lån af græsk og latinsk ordstof og på dette grundlag skaber betegnelser, der er fælles for store dele af den vesterlandske kulturkreds, delvis også derudover. Som eksempel kan nævnes betegnel-

serne *telefon* og *telegraf*; tredjemand hertil ville naturligt være *television*, der dog i dansk med en særegen form for konsekvens i stedet blev *fjernsyn*, som imidlertid led for led svarer til *television*.

Mindre alment bemærket er det nok, at et ordforråd af tilsvarende oprindelse og med den samme blanding af egentlige lån og hjemlige kalkeringer fra gammel tid af indgår som et overordentlig vigtigt fælleslement i de europæiske sprog. Dette fælleslement behandler JOHNNY CHRISTENSEN i sit essay.

Det drejer sig om ord, der normalt betegner abstrakte forhold, og som vedrører filosofiske, teologiske og politiske emner, ord, der i vor kultur gennem opdragelsen er blevet allemandseje, fx *virkelig-mulig*, *væsentlig-tilfældig*, *årsag-virkning* og mange ord med psykologisk-moralsk indhold som *samvittighed*, *forestilling*, *indbildningskraft*.

Grundlaget for dette ordforråd er tilvejebragt ved græske filosofers og videnskabsmænds sprogskabende arbejde. Særlig grund er der i den forbindelse til at fremhæve Aristoteles (384-322 f.Kr.), der udformede sit videnskabelige sprog ved bevidst præcisering og systematisering af dagligsproget. I den hellenistiske periode bredte græsk dannelse sig viden om i middelhavsområdet og med den det ordforråd, som her behandles. Men i Rom blev det i århundrederne lige før og efter Kristi fødsel overført til latinsk dragt, især takket være Cicero (106-43 f.Kr.). I denne latinske dragt levede det videre gennem oldtid og middelalder og helt op i vor egen tid; og det var vel at mærke ikke vedblivende bundet til latinen, som var kirkens og videnskabens og statsstyrelsens internationale meddelelsesmiddel, men optoges i nationalsprogene, dels som direkte lån, dels som oversættelser, der trofast vidner om, at de er formet over den latinske læst.

Mens der i almindelighed kan være store problemer forbundet med at oversætte, således som det straks skal omtales, bereder dette ordforråd takket være den fælles oprindelse ingen problemer ved oversættelse fra det ene europæiske sprog til det andet, uanset om det i det ene sprog optræder i latinsk, i det andet i hjemlig dragt. For så vidt kan der altså tales om et fælleseuropæisk sprog.

Man skal ikke beskæftige sig meget med oversættelse for at nå til erkendelse af, at det principielt er umuligt at oversætte. Paradoksalt nok praktiseres oversættelse ikke desto mindre i vældig udstrækning og heldigvis ofte med godt resultat.

I sin behandling af oversættelsens problematik tager PER ØHRGAARD med meget god grund sit udgangspunkt i Bibelen. Beretningerne om babelstårnet og pinseunderet har deres givne plads i denne forbindelse, og Bibelen selv, den vigtigste bog i kristenheden, illustrerer på særdeles belysende måde en lang række af de problemer, der knytter sig til oversættelse. Disse problemer er her yderligere forstærket af, at der er tale om et autoritativt skrift, som det er af største betydning at få oversat absolut korrekt; og dertil kommer den komplikation, at oversættelser af Bibelen bag sig har en lang historie, som i vid udstrækning er bestemmende for, hvilken sprogdragt dens læsere vil acceptere.

Bibelens lange oversættelseshistorie giver i øvrigt rig lejlighed til at studere brydningen mellem to forskellige oversættelsesprincipper. Det ene, det litterale, lægger vægt på længst muligt at respektere originalens sproglige form, selv hvor det kan medføre gengivelser, som ser meget sære ud på det sprog, der oversættes til. Det andet, det idiomatiske, søger i stedet bedst muligt

at formidle originalens indhold, så man på det sprog, man oversætter til, opnår samme virkning, som teksten havde i sin oprindelige form.

Brydning mellem disse to oversættelsesprincipper er ikke alene knyttet til Bibelen eller til andre skrifter fra fjerne tider og fjerne kulturkredse. Mens det litterale princip har været på tilbagetog i nyere oversættelser af Bibelen, har det, som Per Øhrgaard påviser, haft en stærk stilling i skønlitterære oversættelser fra romantikkens og symbolismens tid, i takt med, at kunsten opfattes som autonom og kunstværket som unikt; og at det litterale princip ikke uden videre kan forkastes, men rigtignok heller ikke uden videre følges, illustrerer han ved omtale af de problemer, som knytter sig til oversættelse af Thomas Mann. På grundlag af sine egne erfaringer som oversætter af moderne tysk skønlitteratur slutter Per Øhrgaard med at antyde de mange aspekter, der kan indgå i oversættelsen af et enkelt ord. Disse antydninger kan bl.a. tjene til at belyse, at i al fald litterær oversættelse aldrig blot er en overføring fra et sprog til et andet, men altid tillige en omplantning fra en kulturtradition til en anden.

Forfatterne har ikke anstrengt sig for at skrive uforståeligt, men de har heller ikke givet afkald på at betjene sig af de fagord, som de havde brug for. Disse forklares i en ordliste sidst i bogen.

Brug af lydskrift har ikke helt kunnet undgås. Jørgen Rischel har dog kunnet klare sig med en forenklet lydskrift, som ikke kræver nogen forklaring. Derimod har Søren Egerod været nødt til at bruge nogle få mere specielle lydskriftstegn; de forklares i den afsluttende ordliste under opslagsordet »lydskrift«.

Sprog og begrebsdannelse

JØRGEN RISCHHEL

I. Indledning: Hvad bruger man sproget til?

Sproget er uden sammenligning menneskets vigtigste kulturelle og sociale aktiv. Ved sprogets hjælp kan man organisere sine egne tanker, og man kan meddele sig til andre. De udtryksmuligheder og betydningsindhold, som alle normalt fungerende sprogbrugere uden mindste besvær kan håndtere at bringe i samklang, dækker hver på sit felt et umådeligt spektrum.

Blandt de mere grundlæggende (om man vil: »primitive«) sociale funktioner, som sproget har, er det at give advarsler eller kommandoer til andre, eller at give spontant udtryk for sindsstemninger. Her spiller sproget sammen med andre udtryksmidler. Holdninger og følelser udtrykkes særdeles effektivt ved stemmekvaliteten, ved mimik, ved gestikulation. Man kan »sige« meget med en stille hovedrysten. Læreren, der griber spanskørret og står og svirper med det uden måske direkte at bruge det, udtrykker noget med dette: det er en symbolsk adfærd, og på sådanne områder kan andre udtryksmidler både supplere og for så vidt konkurrere med sproget.

Men sproget bruges ingenlunde kun til at dirigere andres adfærd eller til at udtrykke stemninger og holdninger til den øjeblikkelige situation. Sprogets enestående status i menneskelig samvirken skyldes, at det kan bruges til at overgive faktuelle meddelelser eller indhente oplysninger af kompliceret art om emner, der

har eksistens og mening i sig selv, helt løsrevet fra den umiddelbare samtalsituation. Og sproget er ikke begrænset til at beskrive verden; det giver også frie muligheder for at planlægge og aftale strategier for handlinger, der kan forandre den verden, man kommunikerer om.

Det er således karakteristisk for menneskesprog, at de kan bruges til at udtrykke sig om fænomener, der ikke bare er uden for synsvidde (det kan biernes sprog som bekendt også), men som måske tidsmæssigt ligger forud for eller senere end samtalsituationen. Man kan endda tale indforstået om fænomener, der kun findes i en fantasiverden, og man kan konversere om helt hypotetiske situationer.

Samtidig har sproget et kolossalt udtrykspotential, som sprogbrugerne kan lege med. Man kan udtrykke sig i en poetisk form; man kan være sarkastisk eller ironisk eller endda udtrykke sig løgnagtigt. Man kan også bruge vrøvleord, som det ofte er tilfældet i børnerim. Derved overtræder man måske sommetider maksimerne for god sproglig kommunikation; men man gør ikke nødvendigvis vold mod sproget i sig selv.

II. Sprogets bygning

Den mest afgørende egenskab ved sproget, det som gør sproget til et unikt kommunikationsmiddel, er dets særlige mekanik: muligheden for ud fra et begrænset sæt byggeklodser at opbygge et stort antal mere eller mindre komplekse ord og sætninger.

Det umiddelbart mest forunderlige er forholdet mellem lydstruktur og betydning inden for det enkelte ord. I hvert eneste sprog er der ud fra et lille inventar af vokaler og konsonanter opbygget et stort antal indbyrdes

forskellige ord, og det kan lade sig gøre, fordi forholdet mellem betydning og udtryk i princippet er vilkårligt. Ganske vist kan visse lyde eller lydforbindelser have en symbolsk betydning (som når vi har *gl-* i ord der betegner noget stærkt lysende, såsom *glinse*, *glimmer*, *glitre*, *gløde*), og nogle ord afspejler tendenser i det tidligste barnesprog (det er derfor, ordet for 'mor' i overordentlig mange sprog begynder med *m-*). Men for ethvert sprog gælder det, at de fleste ords lydlige form virker vilkårlig. Dette viser sig også ved, at de mange tusind forskellige sprog, der (endnu) tales her på Jorden, har vidt forskellige lydord for de samme begreber (jævnfør Robert Storm Petersens sprogsammenlignende iagttagelse, ifølge hvilken fransk er så let: *hest* hedder *cheval*, og sådan er det hele vejen igennem).

Der er altså oftest ikke nogen åbenlys sammenhæng mellem lyd og begrebsdannelse. Det har der givetvis i mange tilfælde været i en fjern fortid; men vi véd ikke meget om det. Det har vist sig at være en af sprogvidenskabens vanskeligste udfordringer at fremsætte holdbare teorier om sprogets oprindelse og dermed om de oprindelige principper for orddannelse. Der er især tidligere skrevet og sagt en mængde nonsens om dette emne (en overgang var der af samme grund inden for det franske Société de Linguistique ligefrem forbud imod at komme med indlæg om sprogets oprindelse).

Selv i tilfælde hvor man véd, at et ord oprindeligt må have været dannet med brug af lydsymbolik, er dette ofte forlængst blevet camoufleret af sproghistoriske lydforandringer. Man ville næppe ud fra moderne dansk umiddelbart komme på den tanke, at et ord som *ravn* kunne være lydefterlignende; men på oldnordisk begyndte ordet på *hr-*, og dette går tilbage til indoeuropæisk *kr-*, der imiterer den hæse lyd fra fuglen.

Vilkårligheden i orddannelsen er en væsentlig forudsætning for sprogets effektivitet, fordi den muliggør, at et sprog kan rumme et i princippet ubegrænset antal ord, og at ordforrådet kan fornys og udvides efter behov.

Ord kan stå for mere eller mindre komplekse begreber. Det gøres der rede for i ordforklaringerne i ordbøger og encyklopædier. Et morsomt eksempel er forklaringen af ordet *Bord* i Chr. Molbechs danske ordbog fra 1833: »en paa Fod eller Fødder opløftet og hvilende Skive eller Plade, hvorved eller hvorpaa man foretager sig allehaande Forretninger«.

Tager vi et ord som *drab*, så betyder det næsten det samme som *det at slå ihjel* eller *det at tage livet af nogen*. Et ord kan altså være synonymt med et andet sprogligt udtryk, som består af adskillige ord. Har man et enkeltord, bruger man det gerne, men er der ikke noget enkeltord, der dækker den mening, man vil have frem, tillader sprogets bygning, at man klarer sig med en længere forklaring. Således er det enkelte sprogs egnethed som middel til at kommunikere meddelelser ikke kun betinget af ordforrådet. Det er faktisk meget forskelligt, hvilke begreber man har »kodet« som ord i de forskellige sprog på Jorden; herom senere.

I mange sprog kan man udtrykke modificerende betydninger ved afledning, som når *kvinde* udvides til *kvindelighed*. Det er noget, der gøres i ekstrem grad i de såkaldte polysyntetiske sprog som grønlandsk, hvor man kan udtrykke vigtige spørgsmål og konstateringer som 'Vil du have kaffe?' – 'Jeg har sådan set lyst til kaffe' (eller 'Jeg trænger egentlig til kaffe ...') ved hjælp af koncise udtryk som *Kaffisorusuppit?* og *Kaffisorusukkaluarpunga*. Trods deres længde består disse replikker faktisk kun af et eneste ord hver – grønlandsk har også

ord, der er meget længere end disse. Den gode grønlandske glose *kaffi* kan stå alene; men resten er uselvstændige orddele af samme art som *-lig* og *-hed* i eksemplet *kvindelighed* (sådanne betydningsgivende, men uselvstændige orddele giver ikke nogen mening, eller i hvert fald ikke den samme mening, hvis man forsøger at bruge dem som selvstændige ord). Alligevel kan man lede forgæves i ordbøgerne efter ordformerne ovenfor, og det er, fordi de er et udtryk af en type, som sprogbrugeren i samtaleøjeblikket kan danne efter behov. Man kan således let udskifte kaffe med te og få *Tiitorusuppit?* og *Tiitorusukkaluarpunga*.

Der er en anden ejendommelighed ved menneskesprog, som er meget afgørende for sprogets smidighed og effektivitet: det at et ord, en sætning eller en anden sproglig enhed kan udvides med materiale af samme slags, så man får en mere kompleks enhed, stadig af samme slags. Det er her karakteristisk for sprog, at betydningen af den helhed, der dannes, ikke bare er summen af delenes betydninger.

I dansk kan vi stykke to eller flere ord sammen og få sammensatte ord. Således kan man føje *skole* til *bog* og få *skolebog*, og man kan føje *skolebog* til *forfatter* og (med lidt mekanik: tilføjelse af *-s-*) få *skolebogsforfatter*. Det sidste ords betydning kan kun udledes af enkeltordenes betydninger, hvis man kender spillereglerne for sammensætninger i et sprog som dansk og derfor kan slutte sig til, at der tales om en slags forfatter og ikke om en slags skole.

Betydningsssammenhænge i sammensætninger er i realiteten kun delvis forudsigelige på rent grammatisk grundlag, sml. det brogede billede af betydninger, der kommer ud af at anvende ord som *sten*, *mur*, *tand* og *værk* i nogle tilsyneladende helt banale sammensætning-

ger som *stenmur, mursten, tandsten, murværk, tandværk*. Alligevel kan man et langt stykke forstå betydningen af sammensatte ord ud fra bestanddelene. Man kan også på baggrund af de gennemskuelige sammensætninger lave nye og aldrig før brugte sammensætninger, og vel at mærke sammensætninger, der kan forstås af andre medlemmer af sprogsamfundet, når blot det er velkendte ord, der indgår i sammensætningerne.

Det at man kan opbygge komplekse helheder ud fra mindre dele, som det gøres i sammensætninger, er et helt gennemgående princip i menneskesprog. Denne mekanisme bruges også til at opbygge større helheder af sætninger. Tager vi en sætning som *Jeg tror det*, så kan der i stedet for *det* stå en anden sætning *Han er gået*, så vi får *Jeg tror, han er gået*. Denne form for sætningssammenføjning kan i princippet gentages et vilkårligt antal gange, så man får lange kæder af sætninger.

Når udtrykket og indholdet på denne måde bringes til at spille sammen, kan man ved sprogets hjælp udtrykke uhyre komplicerede tankebaner. Hvis man når op over en vis kompleksitetsgrad, er det dog noget, der egner sig bedre til skrift end til tale. Inden for dansk prosahistorie er blandt andre Grundtvig kendt for at have kunnet skrive op til en halv side uden et eneste punktum. Når det overhovedet er muligt at skrive og endda at læse og forstå sådanne tekster, er det dels i kraft af det potentiale til at opbygge ubegrænset store helheder, som ligger i den grammatiske mekanik, og dels i kraft af de særlige betingelser, som skriftsproget fungerer under, som gør det muligt at håndtere og overskue i hvert fald temmelig komplekse sproglige helheder.

III. Sprog, tanke og billede

Når sprogforskere eller filosoffer taler om at analysere det sproglige indhold, tænkes der almindeligvis ikke direkte på det at afdække tankevirksomheden, endsige at analysere selve tænkeprocessen. Der er naturligvis en tæt sammenhæng mellem brugen af sproget og tænkningen; denne sammenhæng rejser nogle meget spændende spørgsmål for sprogvidenskaben; men at udforske selve tænkningens natur er en opgave for psykologien. Sprogforskerens umiddelbare forskningsgenstand er sproget i sig selv, sproget anskuet som en kode, der beherskes af sprogbrugerne. Man studerer ikke kun mekanikken i sproget, men også, hvordan den sproglige kode bruges til at repræsentere betydninger (meninger), hvordan sprogbrugen varierer inden for sprogsamfundet, og hvordan sprogbrugen (f.eks. når det gælder ordforrådet og ordenes betydninger) forandrer sig gennem tiden.

Det er et altoverskyggende problem i hele denne forskning, at det er så svært at analysere betydninger. Den amerikanske sprogforsker Leonard Bloomfield afviste, at sprogvidenskaben kan beskrive den side af sproget som han kaldte »meaning«; argumentationen gik i noget forenklet form ud på, at dette ville kræve en total, encyklopædisk viden om hele verden, eftersom sproglige ytringer handler om verden.

Mod det har man bl.a. og med rette indvendt, at sprogets indholdsside ikke er den fysiske verden, men en begrebsmæssig verden, eller bedre udtrykt: et kognitivt univers. Betydningen af ordet *hest* er ikke den genstand, der befinder sig på en mark inden for samtalepartnerens synsvidde eller andre lignende genstande på andre marker. Betydningen er derimod af begrebsmæssig art (men selvfølgelig refererer man ofte til no-

get specifikt uden for sproget og tanken, f.eks. til en bestemt hest). På samme måde er betydningen af en sætning ikke en eller anden fysisk proces, men et intellektuelt indhold, noget kognitivt. Den videnskabelige erkendelse og beskrivelse af den fysiske verden er dermed hverken en tilstrækkelig eller en nødvendig forudsætning for analysen af sprogets indholdsside. Bloomfields synspunkt hænger altså sammen med en diskutabel opfattelse af det sproglige indholds natur.

Nogle lingvister er af den opfattelse, at det, der skal beskrives, er de mentale billeder, der ligger til grund for de sproglige ytringer. Hermed ophæves skellet mellem sprogvidenskab og psykologi. Men uanset hvordan man definerer sit emne, så er beskrivelsen af sprogets betydningsside (i Louis Hjelmslevs terminologi: indholdsplanet) for langt størstedelens vedkommende en endnu uløst opgave, og man kan have sine tvivl om, hvor stor en del af denne opgave der vil lykkes. Bloomfields skepsis var i sig selv ikke uberettiget.

Det sproglige indhold i sætninger handler normalt om noget bestemt (medmindre det drejer sig om ren matematisk formalisme eller indholdstomme fraser). Men samtidig kan man iagttagte, at sætninger udtrykker relationer mellem emner. Hvis man tager sætningen *Anders tabte bolden, fordi der blev skubbet til ham*, kan vi indkredse den abstrakte relation (mellem personen A og genstanden B), at A gør noget, der går ud over B, og også den relation (mellem A-B og C), at A gør det, han gør ved B, *fordi* der foreligger en situation C. Den slags abstrakte relationer kan man beskrive ved at repræsentere sætningers betydninger i en slags matematisk symbolsprog.

Der er imidlertid mange problemer med en sådan formaliseret analyse af sætningsbetydningerne i naturlige

ge sprog. Et af problemerne er, at naturlig tale er fuld af vendinger, der spiller på, at man overfører indtryk fra et sanseområde eller i hvert fald fra et erfaringsområde til et andet, og det giver sig ikke sjældent udslag i udtryksmåder, som virker paradoksale, hvis de stilles op over for hinanden og tages for deres pålydende. Et godt (og i den nyeste kognitive sprogvidenskab meget diskuteret) eksempel er den måde, vi snakker om tid på.

I det moderne samfund er det særlig aktuelt at anskue tiden som en ressource, et råstof, som man forbruger, men som der er begrænsede mængder af (man skal passe på ikke at *spilde* tiden; man kan hurtigt opleve, at den ikke *slår til*), og som måske endda er letforgængeligt (*tiden smuldrer for én*). Vi har hver vort private kvantum af tid i forbindelse med bestemte opgaver; i den vestlige del af verden opfatter man næsten altid sin personlige ration som alt for lille, og det er af en eller anden grund nærmest prestigegivende at *have for lidt tid*.

Med en helt anden form for billeddannelse kan man udtrykke misforholdet mellem opgavernes omfang og den tid, der er til rådighed, som et misforhold mellem opgavens fysiske udstrækning og ens egne begrænsede kropsmål: man kan ikke *nå* det, man skal, ligesom man ikke kan nå den øverste hylde. Der er dog her tale om et udtryk, der næppe opleves som billedligt, fordi koblingen mellem fysisk og tidsmæssig udstrækning er så fundamental for den menneskelige erkendelse. En begrebsmæssig kobling mellem tid og rum finder man faktisk i sprog over hele Jorden.

De fleste udtryk for tid er af netop denne art, idet de er overført fra det erfaringsdomæne, der omfatter rum og bevægelse. Før vi går nærmere ind på det, er det imidlertid nødvendigt at mærke os, at vi i høj grad fan-

ger og erkender tiden i kraft af de cykliske fænomener, de evige gentagelser af noget, der kommer og forsvinder: ebbe og flod, dag og nat, månens faser, årstidernes vekslen (eller i vore dage menneskeskabte cykliske fænomener såsom visernes bevægelse på uret eller TV-avisens indtræffen). Også menneskelivets faser danner en velkendt cyklus.

Samtidig har tiden på en eller anden måde en udstrækning. De enkelte menneskeliv ligger forskudt i forhold til hinanden: der har været tidligere slægtled, og der vil komme senere slægtled; vi har selv ældre og yngre slægtninge rundt om os. Man kan derfor i hvert enkelt øjeblik indirekte erkende tiden som en kronologi. Man kan også fokusere på sit eget livsforløb og på oplevelsen af, at noget er sket for længe siden, medens der er andet, som man venter vil ske på et eller andet tidspunkt. Men selve tiden er noget mærkelig u håndgribeligt noget. Alt dette giver grobund for et virvar af billedlige forestillinger om tid.

Man kan anskue tiden som en strøm af personer og tildragelser, der i samlet trop bevæger sig fremad. Ud fra en udbredt betragtning går de ældre generationer foran: de, der har skabt fundamentet for vort nutidige liv, er *forgængere* (og som slægtninge er de *forfædre*), medens vi er deres *efterkommere*. (Dette er dog ikke den eneste mulige betragtning af generationernes orientering i forhold til kronologien; mlabrierne i Indokina kalder tværtimod familiens yngste barn for *forende barnet* og det ældste for *bagende barnet*).

Der er imidlertid noget paradoksalt i dette, at både vi selv og tiden bevæger os fremad. Den tid, vore forfædre levede i, er *fortiden*; men den tid, vi måske kommer til at opleve, er *fremtiden*. Begynder vi at spekulere over, hvad *for-* og *frem-* indebærer, hvis ordene tages for deres påly-

dende som rumlige begreber, skulle vi jo faktisk have såvel det forgangne som det kommende foran os, i hvert fald ikke bag os. Derimod falder billederne på plads, når vi taler om *eftertiden* som den tid, vi ikke selv kommer til at opleve (eller som den tid, en tidligere generation ikke kom til at opleve).

Det er lettere at konkretisere den oplevelse, at man som enkeltindivid bevæger sig fremad sammen med tiden, og at man vel at mærke skal bevæge sig, i hvert fald i moderne, dynamiske samfund. Hvis man ikke kan *følge med* tiden og *holde trit* med udviklingen, går det galt. Så kan tiden pludselig være *løbet fra* det, man står for. Helt mærkeligt er det imidlertid, at det ikke kun er den øjeblikkelige tid, men tiden i dens udstrækning, man skal holde trit med. Ved en højere retfærdighed kan der således ske det, at misdæderen ikke kan *flygte fra sine ugerninger*, men bliver *indhentet af fortiden*.

Hyppe bruger vi i stedet billeddannelser, der indebærer, at vi tværtimod står ansigt til ansigt med tiden, og at tiden måske endda bevæger sig hen imod os: vi *ser fremtiden i møde*, vi tager det, *som det kommer*, og pludselig har vi det hele *bag os*.

Det sidstnævnte udtryk kan imidlertid ligeså godt betyde, at det er os selv snarere end tiden, der er i bevægelse. Det skulle man tro var ret afgørende; men mange af disse udtryk er så nedslidte, at det i daglig tale ikke generer os så meget at blande indbyrdes modstridende billeder. Det burde undre tilhøreren, hvis der tales om de *kommende* begivenheder som noget, der *venter os forude*; men den slags skødesløshed i brugen af billedlige udtryk hører til dagens orden.

Men ofte er det klart, at tiden ses som et statisk landskab, som vi rejser igennem. Derfor kan vi *se frem til sommerferien*, selv om den *ligger langt forude*, medens

andre oplevelser *ligger langt tilbage i tiden*. I forbindelse med afgrænsede handlinger eller begivenheder bruger man tit udpræget rumlige forestillinger om tiden. Ting sker *inden for et bestemt tidsrum*, og har man haft en besværlig uge, kan man ånde lettet op, når man er *kommet igennem* den.

Tiden opleves dog især endimensionalt, som en linie eller vejstrækning, som vi efterhånden tilbagelægger, sammen eller hver i sit tempo. Det er inden for dette begrebsområde, vi finder nogle af de mest almindelige udtryk for størrelsen af tidsintervaller, udtryk som ofte overhovedet ikke opleves som billedlige, fordi tid og udstrækning fattes på samme måde. Tidslinien kan anskues fra den ene ende: man synes, der er *lang* eller *kort* tid, til noget sker. Eller man kan allerede befinde sig på vejen og f.eks. opleve, at en kedelig aften virker *endeløs*. Vil man afvente noget, altså koordinere sin egen tid med en tid uden for en selv, kan man alt efter behov gøre tidsstrækningen kortere eller længere: man kan *forkorte* ventetiden f.eks. med en god bog, eller man kan forsøge at *trække tiden ud*.

Det er således klart, at det kan blive en broget forsamling af ord, der bruges til at referere til oplevelsen af tid i forbindelse med en bestemt begivenhed. De mest levende billeder indebærer, at tiden er som et væsen eller et naturfænomen i bevægelse. Det store øjeblik kan *komme* eller *indfinde sig* (som en kær gæst) eller *oprinde* (som solen), og hvis festen er god, oplever man, at tiden *farer af sted*. I modsat fald har man undervejs følt det, som om tiden næsten *stod stille*; men pludselig er den alligevel *gået*. Tiden kan ligefrem personificeres som et besværligt væsen. For at få bugt med den kan man derfor gå til yderligheder som at *slå tiden ihjel* med en god bog.

Så meget om overførte sproglige udtryk: metaforer. Et andet problem ved en logisk formalisering af sprog er, at man ikke kommer til bunds i betydningen ved kun at se på ét niveau i meddelelsen. Derved indfanger man måske ikke sådanne fænomener, som at der i dagligsproget (ikke mindst i talesproget) i stort omfang anvendes ord som *jo*, *da*, *ikk'*, *vel*, der giver udtryk for den talendes holdning eller forventninger om samtalepartnerens holdning til det, der snakkes om. Disse småord giver en anden totalbetydning, også selv om man godt kan indkredse den grundbetydning, som sætningen vil have, hvis ordene manglede (sml. *han kan jo egentlig ikke gøre for det, vel?* med den bare sætning *han kan ikke gøre for det*). Den slags småord, som ikke mindst dansk er så rigt på, kræver deres egen form for indholdsanalyse.

Der er mange andre komplikationer i naturlige sprog. Det er således et problem, at sproglige ytringer ofte udtrykker relationer på en måde, der logisk set er uklar. Det er ikke en fejl ved sproget; det betyder simpelthen, at sproget følger sine egne love. Jeg tror, danske sætninger, der er konsekvensmæssigt forbundet derved, at den sidste sætning indeholder ordene *da* *også*, kan bruges til at illustrere en sådan tilsyneladende uklarhed; her kan den logiske afhængighed mellem sætningerne vistnok gå begge veje:

1. *De drikker alt for meget – de er da også tit indblandet i slagsmål*
2. *De er tit indblandet i slagsmål – de drikker da også alt for meget*

Det er klart, at en oversættelsesmaskine ikke uden videre ville kunne klare forskellen mellem disse to eksempler: man må bruge sin viden om verden for at forstå, at

det i eksempel 1 er indholdet i den sidste sætning, der er en konsekvens af indholdet i den første sætning, medens det må være lige omvendt i eksempel 2. Rent sprogligt afhænger tolkningen dog af, om det flertydige *da også* her overhovedet opfattes som signal for en sammenhæng mellem sætningerne (det kan også forstås som et udtryk af typen *minsandten*, nemlig som udtryk for ærgrelse eller forargelse). Det, at et sprogligt udtryk kan have så forskellige betydninger, er måske ikke særlig logisk; men for sprogbrugeren fungerer det, fordi mennesker, når de bruger sproget, hele tiden går uden for selve den sproglige form for at forstå det, der siges.

Logik i vestlig forstand er noget, der betragtes som på forhånd givet, og som ofte tages som normgivende for sprogbrugen. Man spørger: er dette eller hint sproglige udtryk mere eller mindre logisk? I den klassiske oldtid forsøgte man at indkredse en universel logik, og man så først og fremmest græsk som en temmelig perfekt afbildning af denne universelle logik. Det betød en tilsvarende nedvurdering af de senere europæiske sprog, som blev betragtet som mere eller mindre ufuldkomne eller ligefrem fordærvede.

Men heller ikke de nyere sprog var ens med hensyn til deres egnethed til at udtrykke tankens klarhed. Man hører stadig ofte fransk lovprist for sin elegance og stringens. Når det gælder skriftsproget, som jo i et vist omfang opdyrkes som et kunstprodukt, er dette en i høj grad legitim betragtning; men når det gælder det naturlige talesprog, må man forsøge at forstå dets indbyggede form for logik på sprogets egne præmisser.

Når det er sagt, må det understreges, at der naturligvis er stor forskel på, hvad der kommer ud af munden på forskellige sprogbrugere. Nogle demonstrerer tan-

kens klarhed, når de taler; andre gør det ikke lige så overbevisende. Nogle bruger sproget virtuost, andre virker sprogligt ubehjælpelige. Den slags forskelle mellem sprogbrugere kan man finde i ethvert sprogsamfund, også blandt analfabeter i en lille stamme, og det har med menneskers individuelle udrustning og baggrund at gøre, ikke med sprogets særlige form for logik.

IV. Sproglig kommunikation

Den mest grundlæggende betingelse for at kommunikere sprogligt er, at man overholder de grammatiske og andre bygningsregler, der gælder for sproget, og som er mere eller mindre forskellige fra sprog til sprog. Talesprogets regler er ikke udtrykkelige vedtægter, men et sæt konventioner, som er indbygget i sproget, og som den talende har fælles med den lyttende, eller rettere: som de regner med at være fælles om. Med til konventionerne hører, at man ikke behøver at udtrykke sig tydeligt hele tiden: man kan springe dele af meddelelsen over, hvis de kan indfortolkes ud fra sammenhængen, eller man kan tale hurtigt og sjusket, hvis man kommer med en konventionel frase (*om jeg så må sige; det må du undskylde!*). Det kan man gøre uden at bevæge sig uden for de grænser, som de uskrevne sprognormer afstikker.

Sprogets fleksibilitet viser sig ved, at selv sprogbygningens regler i et vist omfang kan overtrædes, uden at kommunikationen bryder sammen. Når folk med forskellig dialekt – eller med mere eller mindre indfødt beherskelse af sproget – kan føre en samtale, er det naturligvis, fordi de har en fælles reference: enten har den ene kendskab til den andens særlige sproglige kon-

ventioner, eller også har de så meget af sprogbygningen fælles, at de af den grund forstår hinanden.

Det at man taler lidt forskelligt, er ikke kun støj på kommunikationen; det har i sig selv en kommunikativ funktion: den enkelte person placerer sig selv ved sin sprogbrug, hvad enten det sker bevidst eller ubevidst. Det sproglige udtryk signalerer altså ofte noget generelt om den talendes personlighed, samtidig med, at den enkelte ytring er udtryk for en specifik meddelelse.

Det er karakteristisk for menneskelige sprog, at de håndterer det at strukturere et betydningsindhold ret forskelligt. På dansk kan man udtrykke sig på flere måder, hvis man vil berette, at en kat har fortæret en mus. De forskellige måder at udtrykke sig på kan afspejle mere eller mindre tydelige forskelle i den måde, man anskuer indholdet på:

- A. *Katten har spist en mus*
- B. *Det er katten, der har spist musen*
- C. *Der er en kat, der har spist musen*
- D. *Det er en mus, katten har spist*
- E. *Musen, den har katten spist*
- F. *Musen er blevet spist af en kat*

OSV. OSV.

I nogle sprog eller stillag er det almindeligt at begynde en ytring med at præsentere et emne (en person, et dyr, en ting) før den sætning, hvori man får at vide, hvad der er sket. I dansk gøres dette meget mere i talesproget end i skriftsproget; i de fleste af eksemplerne overfor er der brugt en eller anden grammatisk konstruktion (i forbindelse med bestemt eller ubestemt form) til at foretage en sådan præsentation af emnet eller til at fremhæve det, der skal fokuseres på.

Men selv om det er muligt at udtrykke mange subtile forskelle af denne art, så har hvert enkelt sprog sædvanligvis en foretrukken måde (eller nogle få foretrukne måder) at udtrykke sig på, når indholdet skal fremstilles helt neutralt, og der ikke er noget, der skal fremhæves særligt. Den neutrale måde at organisere en fremstilling på kan imidlertid være særdeles forskellig fra sprog til sprog.

Inden for selve sætningen er der rent grammatiske regler for ordstillingen, og de kan som bekendt være meget forskellige fra sprog til sprog (sml. bisætningsordstillingen i dansk: *en mand, som jeg ikke har truffet*, engelsk: *a man whom I have not met* og tysk: *ein Mann, den ich nicht getroffen habe*). I nogle sprog er grammatikken meget styrende for ordstillingen; men der er andre sprog, hvor ordstillingen er mere indholdsbestemt og direkte kan afspejle forløbet i det, der tales om. Der kan her ses visse universelle tendenser. Således gælder det i de fleste sprog, at man inden for den enkelte sætning fortrinsvis nævner den, der foretager sig noget, før den eller det, som handlingen går ud over (altså den ordstilling, som vi har i *Katten har spist musen*).

Det er måske mere interessant at se på rækkefølgen af sætningerne i ytringer, der handler om en række efter hinanden følgende begivenheder. Det er her typisk for dansk talesprog, at sætningerne arrangeres indbyrdes, så man overholder den fremadskridende tidsfølge i det, der tales om. Dette er ikke mindst karakteristisk for børnesprog, hvor man kan finde lange kæder af sideordnede sætninger forbundet med ... *og så ...*, ... *og så ...*: *Så kom jeg hjem, og så lagde jeg mig ned, og så faldt jeg i søvn*. I voksensprog vil man ofte foretrække en mere varieret syntaks, som kræver en vis sproglig forudplanlægning,

selv om den måske stadig afspejler begivenhedernes rækkefølge ved den måde, de enkelte udsagn følger efter hinanden på: *Da jeg var kommet hjem, lagde jeg mig ned og faldt i søvn.* Men hvis der også byttes rundt på rækkefølgen af sætningerne, kan vi efterhånden være langt fra folkelig talestil: *Jeg faldt i søvn, da jeg efter at være kommet hjem havde lagt mig ned.*

Man kan finde beslægtede forskelle på ordniveau. Også her adskiller Jordens sprog sig med hensyn til, hvilke typer af konstruktioner der er mulige eller i hvert fald mest almindeligt brugt. I nogle sprog (f.eks. mange sprog i Sydøstasien og i Afrika) splitter man udtrykket for en kompleks handling op i flere verber, der står efter hinanden i en serie og udtrykker hver sin fase af handlingen, så man f.eks. siger *gå-tage-komme*, hvor et sprog som dansk bruger et enkeltverbum med mere kompleks betydning: *hente*.

Tendenser til at lade progressionen i det sproglige udtryk afspejle progressionen i det, der berettes om, kan iagttages i mange sprog, og ikke mindst i kreolsprog og i døves tegnsprog (der tænkes her ikke på brugen af håndalfabetet, men på det ægte, helt selvstændige tegnsprog). Det at man finder denne tankenære organisation af det sproglige udtryk i kreolsprog og tegnsprog, sprog, der på forhånd er mindre reguleret af vilkårlige konventioner end andre sprog, kan tyde i retning af, at det er den mest naturlige måde at konstruere sproglige udtryk på.

Det kan i denne forbindelse nævnes, at den amerikanske kreolsprogsforsker Derek Bickerton mener, at mennesker fødes med genetiske forudsætninger for i deres sproglige udvikling at trække på en universel, naturlig syntaks, hvis de (f.eks. fordi forældrene taler blandingsprog) ikke stimuleres til at lære de særlige

grammatiske regler i et bestemt sprog. Denne hypotese er dog særdeles omstridt.

Jeg nævnte ovenfor, at man kan udtrykke sig forskelligt og dermed give udtryk for forskellige måder at anskue en handling på. Mere håndfast gælder det, at det enkelte sprogs grammatik kan pålægge den talende at gøre mere eller mindre ud af forskellige aspekter af indholdet. Et par eksempler:

Når man taler et af de germanske eller romanske sprog, gør man meget ud af at udtrykke, om et substantiv skal forstås ubestemt eller bestemt: (*en*) *kat* – *katten*; mens dette ikke er tilfældet, hvis man taler russisk. Det kan give praktiske problemer for oversættere, men giver det især, hvis en datamaskine skal oversætte automatisk fra russisk til engelsk: hvor véd maskinen fra, om noget skal forstås på den ene eller den anden måde? Det er noget, som den menneskelige sprogbruger normalt uden større problemer indfortolker ud fra sammenhængen.

Et andet eksempel er, at vi på dansk gør meget ud af at specificere en persons måde at være i en tilstand på. Man står, går, sidder eller ligger og gør ting: *han sidder og venter på aftensmaden; jeg går og spekulerer over, hvad vi skal have til aften*, osv. Det lyder ofte ret besynderligt, hvis disse detaljer kommer med, når man oversætter en dansk sætning til andre sprog.

Jordens forskellige sprog adskiller sig i det hele taget påfaldende med hensyn til, om de indbyder til, at man udtrykker bestemte aspekter af betydningsindholdet mere eller mindre eksplicit. Et sprog som tysk er med sit store grammatiske apparat på nogle punkter meget eksplicit og endda til dels overydeligt i sammenligning med sprog som thai (siamesisk), der helt mangler bøjning, og som ydermere er karakteriseret ved, at man

ofte udelader pronomener som *jeg, du, de*. I thai bliver det dermed i høj grad overladt til tilhøreren at afgøre, om noget skal forstås i ental eller flertal eller i nutid eller datid, eller hvilke personer der er underforstået i sætningen. Hvis man siger ordet *mii*, kan det betyde mange ting, f.eks. 'det findes' eller 'jeg har nogle'; som svar på et spørgsmål, der indeholder ordet, svarer det simpelthen til det danske *ja* (thai har ikke noget selvstændigt ord for 'ja').

Sprog adskiller sig også med hensyn til, hvordan man håndterer relationerne mellem samtalepartnere. I store dele af verden er det vigtigt at tiltale modparten med en passende grad af høflighed: ikke for meget og ikke for lidt. Indtil for få år siden gjorde man i det danske samfund meget ud af at skelne mellem *du* og *De*. Det at *du* siden i så høj grad har vundet terræn, og at *De* måske nu i visse sammenhænge er på vej frem igen, skal naturligvis ikke studeres som et isoleret sprogligt fænomen; det afspejler holdninger i samfundet. Ikke blot status, men også køn kan spille en rolle. I en i dagens Danmark ret antikveret eller næsten påfaldende servil sprogbrug indfletter man modpartens køn i høflig tiltale: *Vil herren have en cigar?, Vil fruene ikke sidde ned?* I thai spiller kønnet en rolle på en anden måde: her skal man allerede fra barnsben lære hele tiden at signalere sit eget køn med et ord, der anbringes allersidst i sætningen (eller mere præcist: efter den). Et sådant ord kan også bruges alene som svar: *Krap* = 'ja (siger jeg, som er af hankøn)', *Ka* = 'ja (siger jeg, som er af hunkøn)'.

Det gælder i alle sprog, at indholdet i talte ytringer ofte kun fuldt ud forstås ud fra situationen; men dette gælder i ekstrem grad for et sprog som thai. Det betyder ikke, at der er problemer med at formulere sig præcist på et sprog med de karakteristika, som thai har.

Hvis man taler både tysk og thai, oplever man, at begge typer af sprog fungerer fortræffeligt i samtaler, i digtning og i andre sammenhænge, hvor man bruger sprog.

Alligevel er der på grund af sprogenes grammatiske indretning forskelle på, hvilke aspekter ved meddelelsen man kommer til at lægge vægt på, når man taler det ene eller det andet sprog. Men det bliver det for vidtløftigt at komme nærmere ind på her. Jeg vil i det følgende vælge en meget snævrere synsvinkel og kun se på, hvordan sprog håndterer betydningskategorier ved hjælp af ordforrådet. Dette vil her især blive illustreret ved hjælp af to sprog, der både typologisk og geografisk set er ekstremer: grønlandsk og det tropiske stammesprog mlabri, der tales af en lille gruppe mennesker kaldet »de gule blades ånder« på grænsen mellem Thailand og Laos.

V. Sproget afspejler nogle mere eller mindre sprogspecifikke kategoriseringer af omverdenen

Som allerede nævnt repræsenterer sproget begreber og dermed mentale kategorier og strukturer. Det er karakteristisk, at sådanne kategorier tit er uskarpt afgrænsede over for hinanden (hvor går grænsen mellem 'træ' og 'busk?'), samtidig med at hver kategori har nogle typiske medlemmer og nogle mindre typiske medlemmer. Ud over at være karakteristiske, prototypiske, i sig selv kan de typiske medlemmer også være mere eller mindre dagsaktuelle og dermed i varierende grad dominere inden for begrebskategorien. For dagens børn er løven nok indbegrebet af et dyr. En flue vil derimod næppe være det første dyr, barnet tænker på, undtagen i situationer, der helt specifikt leder tanken hen på

smådyr (f.eks. hvis talen er om, at der er et dyr i madden).

Kategorierne kan også i selve deres indhold adskille sig stærkt fra en traditionel systematisering på videnskabeligt grundlag (en taksonomi). Sproget kan med grammatiske midler kategorisere de substantiver, det indeholder, på mere eller mindre overraskende måder. Det kan ske ved hjælp af grammatisk køn, noget som engang må have været betydningsmæssigt motiveret (som det endnu er, når det på tysk hedder *der Mann, die Frau*), men som oftest ikke længere er det. Man må spørge sig selv, hvorfor det hedder *en gris, en stol, en hytte*, men *et svine, et bord, et hus*. Det giver i hvert fald hverken det nutidige samfund eller nutidssproget selv os nogen som helst forklaring på.

Noget lignende viser sig i brugen af de såkaldte tælleord eller klassifikatorer, som man finder i sydøstasiatiske sprog. Her siger man ikke 'én mand', 'to hunde' eller 'tre huse', men bruger klassifikatorer som hjælpeord, så man i stedet siger: 'mand ét menneske', 'hund to kroppe', 'hus tre rygge'. Her har hvert substantiv sin bestemte klassifikator; men der kan være mange substantiver, der er fælles om samme klassifikator, som når 'bukser' i thai måske lidt overraskende har samme klassifikator som 'dyr'. Dermed bliver klassifikatorerne ikke bare et grammatisk instrument, men også noget, der kan fortælle om, hvordan begreber klassificeres i sproget.

Et meget diskuteret eksempel på bemærkelsesværdig klassifikation er det australske sprog dyirbal, der f.eks. anbringer 'kvinder' i samme kategori som 'ild' og farlige ting (et af de mest diskuterede nyere lingvistiske værker, George Lakoffs *Women, Fire and Dangerous Things*, har ligefrem titel efter denne kategori). Det er meget

spændende at forsøge at forklare, hvordan sådanne kategorier kan etableres i et sprog: er det det farlige, der er det grundlæggende betydningselement i den nævnte kategori i dyirbal, eller er det det kvindelige element (solen er kvindelig i dyirbal-mytologi), eller er det begge dele, eller noget helt tredje?

Man skal dog ikke overfortolke sproglige kategoriers psykologiske relevans. En kategori kan måske oprindeligt have haft en kognitiv realitet og en vigtig begrebmæssig funktion; men i tidens løb kan den være blevet et rent grammatisk fænomen.

VI. Betydningstaksonomier

For at kunne håndtere videnskabelige klassifikationssystemer (taksonomier), som vi f.eks. finder i botaniske nøgler og i zoologiske opslagsværker, må man anse flere forskellige trin: ordener, slægter, arter osv. for betydningsfulde og ligefrem nødvendige for systematikken. Sådant er det ikke i menneskets naturlige begrebsverden og dermed heller ikke i dagligsproget (jævnfør, hvad der i afsnit III ovenfor er sagt om den videnskabelige erkendelse og indholdsanalysen).

Hvis et barn ser noget småt og spraglet flagre forbi vinduet, vil det sandsynligvis udbryde noget i retning af: *der fløj en sommerfugl*. Barnet vil derimod næppe sige: *der fløj et insekt*. Den ytring ville ikke ramme det karakteristiske ved oplevelsen, for der er ikke meget fælles ved det at se en sommerfugl og det at komme ud for en myg eller en ørentvist. Derimod kan 'insekt' være den naturlige kategori at referere til, hvis man har fået et lille dyr i øjet, eller hvis man er blevet stukket af et uidentificeret og ligeledes lille dyr. (Det må i parentes bemærkes, at sommerfuglen fra før i disse tilfælde ikke

engang hører med til den relevante kategori af ‘insekter’: de er hverken meget små eller stikkende.)

‘Sommerfugl’ er jo i sig selv en fællesbetegnelse for en lang række arter: *dagpåfugleøje*, *nældens takvinge*, *admiral*, osv. Men medmindre familien er meget optaget af sommerfuglearter, vil barnet fra før næppe udbryde: *der fløj en admiral*. Kategorien ‘sommerfugl’ er i dette tilfælde umiddelbart det naturlige trin i hierarkiet, grundniveaukategorien, til forskel fra både overbegreber som ‘insekt’ og ‘dyr’ og underbegreber som ‘dagpåfugleøje’ og ‘admiral’. I forbindelse med naturlig sprogbrug skal man imidlertid ikke tage det psykologiske begreb grundniveaukategori for håndfast. Som antydnet ovenfor må man regne med, at dagligsprogets kategoriseringer og dermed også grundniveaukategorier kan være særdeles situationsafhængige.

Alligevel er der visse gennemgående træk i den måde, vi mentalt organiserer verden på i forbindelse med brugen af dagligsproget. Man kan så spørge, om der er væsentlige træk i denne kategorisering af omverdenen, som gælder tværs over sprog- og kulturgrænser. Uden direkte at besvare dette spørgsmål er det let at pege på, at kategoriseringerne i hvert fald for en betydelig dels vedkommende er kulturspecifikke. Med vestligt udgangspunkt kan man undre sig over, at begreberne ‘abe’ og ‘slange’ synes at mangle i mlabri-sproget, selv om skoven myldrer (eller for abernes vedkommende: myldrede) med begge dele. Men disse kategorier, der for os (i mange situationer) er grundniveaukategorier, er ikke særlig nyttige for mlabriernes liv, og det kan være forklaring nok på fraværet af ord for ‘abe’ og for ‘slange’.

Hvad angår aber, var det for mig tankevækkende, at en mlabri, som jeg bad om at identificere nogle dyr i en

zoologisk have, spontant grupperede aberne i velsmagende og mindre spiselige! Den forskel har en funktion i det traditionelle jungleliv. Det betyder ikke, at mlabri-erne overhovedet ikke kan erkende aber under ét som en kategori af dyr. Da mange af dem kan thai, véd de fra dette sprog, at der er noget, der hedder aber, og som omfatter flere forskellige ting på mlabri; men de har tilsyneladende ingen brug for et sådant overbegreb, når de taler mlabri. Noget ganske tilsvarende gælder for slanger. Her er det for mlabriernes dagligdag særdeles relevant at skelne mellem giftslanger og andre slanger, men de har ikke megen glæde af at slå disse dyr sammen i en fælles kategori, sådan som thaierne gør det.

Ofte er der den forskel mellem dagligsprog og fagsprog, at man bruger ord i dagligsproget, som er overbegreber i fagsproget, eller som slet ikke anerkendes som præcise termer i fagsprog. Situationen opstår f.eks., hvis man skal købe en slags haspe eller krampe til et vindue eller en dør og kalder det en 'dims' i forretningen, hvorefter man bliver belært om, hvad det rettelig hedder, nemlig det, der står i varekatalogerne og på æskerne. Hvad der er vigtigt i fagkredse, er måske mindre vigtigt i dagligdagen. Det samme gælder for forskellige erkendelsesniveauer i dagligdagen: vi har en grundkategori 'sommerfugl' med en vældig underinddeling i arter; men de fleste mennesker kan ikke navnene på ret mange arter, for de spiller ingen praktisk rolle.

Det er et højkulturelt fænomen, at vi vil erkende hele verdens indretning, uanset om vi umiddelbart har nogen anvendelse for det. I den vestlige kultur har man villet indordne alt i et filosofisk system, og så har man villet registrere alt og ordne det systematisk. Det sidste

kræver umådelig megen viden om globale forhold. Det er ikke tilfældigt, at man først for et par hundrede år siden med virkeligt held gik i gang med en udtømmende og systematisk nomenklatur inden for zoologien og botanikken, og vel at mærke en nomenklatur, der skal være uafhængig af arternes forekomststeder og eventuelle praktiske anvendelse, og endda helst uafhængig af overfladiske, men ikke basale ligheder mellem arterne.

Modpolen, den førvidenskabelige erkendelse, ser vi naturligvis i fuldeste flor i primitive kulturer. Her er nyttesynspunktet til gengæld yderst relevant. Jeg nævnte ovenfor aber og slanger hos mlabrierne som eksempel på manglende behov for et overbegreb. Man kan omvendt nævne sommerfugle som eksempel på et manglende behov for underbegreber. Mlabrierne har et ord for dagsommerfugle og et andet for natsværmere; men medmindre insekterne er spiselige eller giftige, er det ikke vigtigt at skelne mere.

Jeg fik engang fat i en samling præparerede sommerfugle, som en bjergbonde havde indsamlet i mlabrierens område. Denne samling bragte jeg med ud i bjergene for at forevise den for en forstandig og i alle henseender kyndig mlabri. Der var – så vidt jeg i min ukyndighed kunne skønne – hele 29 forskellige arter plus nogle dubletter. Nogle sommerfugle var store, nogle ganske små, og de havde vidt forskellige farver og mønstre på vingerne. Jeg ventede selvfølgelig et festfyrværkeri af terminologi fra dette junglemenneske; men jeg fik til min skuffelse den samme term *rephæp* for hver eneste. Jeg spurgte så min hjemmelsmand, om han ikke kunne se, at kræene var vidt forskellige; men det fremgik af hans svar, at det ikke generede ham spor, at de så så forskellige ud – sådan er det med sommerfugle, fik jeg at vide!

Sommerfugle er unyttige, og det vil derfor på en måde være luksus at have forskellige navne for sommerfugle af forskelligt udseende. Jeg går ud fra, at det simpelthen er derfor, mlabriterminologien er så karrig på dette punkt.

I det hele taget har mlabrierne et på nogle punkter meget omfattende, men samtidig meget selektivt ordforråd. Det gør det bekvemt at udpege dyr eller planter (eller de forskellige dele af dyr og planter), der er væsentlige for mlabrierne. Disse ting i naturen kan være vigtige, enten ved at de er nyttige (f.eks. spiselige eller anvendelige som lægeurter eller i religiøse ceremonier eller ved fremstilling af redskaber), eller fordi de er skadelige eller direkte farlige.

Det i den lingvistiske og antropologiske litteratur mest forslidte eksempel på ordrigdommen i stammesprog er de mange ord for 'sne' i eskimoisk. Der er ganske rigtigt her en række helt forskellige ord til forskel fra, hvad man finder f.eks. i europæiske sprog; men dette afspejler noget, der er helt normalt i sprog. Princippet er det enkle og ikke overraskende, at man har ordforrådet tæt besat i de betydningsområder, der er særlig betydningsfulde i den pågældende kultur. Dette med de mange ord for 'sne' er i øvrigt noget af en skrøne; der er i virkeligheden ikke tale om en sådan ordrigdom, som det hævdes i litteraturen. De vigtigste grønlandske ord er vel *aput* 'snedække', *qanik* 'snefnug', *qanilit* (flertalsform) 'dalende sne', *persoq* 'snefog' og endelig *nittaalaq* der har to forskellige betydninger: (a) 'snefnug', (b) 'snetykning'.

(Ordet *nittaalaq* betyder ordret 'mangel på opholdsvej'; det er dermed et eksempel på det fænomen, at man bruger det modsatte begreb og så negerer det, omtrent som hvis man på dansk kaldte uvej for *u-op-*

holdsvejr; dette er en meget almindelig orddannelsestype i grønlandsk).

Jeg vil omtale et andet, beslægtet område, der faktisk er mere interessant, nemlig ord for 'is'. Grønlandsk har her en serie grundforskellige ord, såsom *siku* i betydningen 'havis' eller 'isstykke', *puttaaq* 'isflage', *iluliaq* 'isfjeld', *nilak* 'is på ferskvand' eller 'isslag', *kusugaq* 'istap' og *sermeq* 'tykt islag på jorden' eller 'isbræ'. Det interessante er ikke, at man har udtryk for disse ting, men at udtrykkene er indbyrdes ubeslægtede ord, hvorimod man f.eks. på dansk må lave sammensætninger eller beskrivelser med *is* som det gennemgående ord for at sondre mellem de forskellige typer.

Hvad gjorde grønlænderne så, da man indførte flødeis? Jo, de kunne bruge et af ordene, nemlig *siku*, der egentlig er 'havis', og som vel med sin grødagtige konsistens minder mest om flødeisen (om dessertis siger man *sikulialaq* dvs. 'tillavet is', et ord, der ellers bruges om nydannet havis). Det generede altså ikke spor at bruge ordet for saltvandsis om flødeisen. I dag er *siku* ud over de specialiserede betydninger den mest neutrale term: man kan godt bruge *siku* og dermed tale om 'is' som et overbegreb. Tilsvarende kan man godt sige, at 'sne' som sådan hedder *aput* på grønlandsk, selv om det ord egentlig betegner den sne, der er faldet på jorden, medens den dalende sne hedder *qaniit*. Man kan have en mistanke om, at der tit opstår et behov for den slags overbegreber ved kulturmøde.

Nøgleordet for om et sprogs terminologi er rig eller fattig på bestemte områder, er funktionalitet: således er brugen af sproget i en stammes kamp for overlevelse en væsentlig faktor i den sproglige begrebsdannelse.

Det er ikke sådan, at sproget er en spændetrøje; en ting eller et begreb kan være let at betegne med enkelt-

ord i ét sprog og kræve adskillige ord i et andet sprog. Det vigtige er at erkende, at man et meget langt stykke kan udtrykke de samme betydningsdistinktioner og kategoriseringer i alle sprog, omend det kan kræve større eller mindre brug af ordsammensætninger eller vidtløftige forklaringer, alt efter sprogets struktur og dets kulturelle forankring. Er det vigtigt nok at kunne udtrykke begrebet bekvemt, indfører man et låneord, eller man danner et nyt ord ud fra sprogets eget materiale – mlabri har i vidt omfang gjort det første, grønlandsk har i vidt omfang gjort det sidste.

Man skal i denne forbindelse være opmærksom på, at et sprog kan optage meget store mængder af låneord uden at miste sin identitet som sprog; således har det enorme franske ordstof, der er kommet ind i engelsk, været en indiskutabel berigelse af det engelske sprogs udtryksmuligheder. Synonymer, mere eller mindre ensbetydende ord, er ingenlunde en overflødig luksus; de styrker muligheden for at udtrykke stilforskelle og fine betydningsnuancer.

Det er på den anden side ikke nødvendigvis berigende for et sprog, hvis befolkningens følelse af underlegenhed over for et andet sprog og den dertil hørende kultur fører til, at man begynder at bruge de hjemlige ord på en måde, der direkte kalkerer dette andet sprogs udtryksmåder. Det er sket i mlabri under påvirkning af thai, og det sker også gradvis i dansk under påvirkning af engelsk. At indføre en anglicisme som *holder vand* er en gevinst, hvis den betyder noget (lidt) andet end alle de beslægtede danske udtryk, man kan mobilisere (*er vandtæt, er ikke til at skyde igennem, holder stik*, osv.); men næppe, hvis der er en lige så udtryksfuld dansk vending, der betyder præcis det samme.

Hvis f.eks. *Ser dig!* = *See you!* en dag ikke kun bruges

som en morsomhed eller som indforstået koketteri med det udenlandske, men fortrænger det fortræffelige danske udtryk *Vi ses!*, er det svært at se gevinsten for vort sprog. Ved meget massiv kulturel påvirkning kan udtryksmulighederne komme til at ligge så tæt op ad et toneangivende sprog, at modersmålet i stadig mindre grad indeholder selvstændige og sprogligt unikke begrebsdannelser. Dermed får sproget stadig sværere ved at hævde sig med en for modersmålet unik brugssfære. Dette kan være et led i et sprogs gradvise forsvinden. Sprog dør ikke ved, at sprogbrugerne dør, men ved, at de holder op med at bruge sproget. Sprogdød er et fænomen, der sker i et uhyggeligt omfang og med en uhyggelig hast rundt om i verden.

VII. Sociale institutioner og sprog

Der er en klar funktionel sammenhæng mellem sociale institutioner og sprog. Dette ses for eksempel af slægtskabstermer. Der er i hver enkelt kultur et behov for bestemte kategoriseringer af slægtninge, f.eks. for at sikre sig, at folk holder styr på, hvem de har lov at gifte sig med, eller for at man kan holde styr på rangforhold eller arveretslige forhold mellem familiemedlemmer.

Det er ejendommeligt, at man flere steder på jorden finder en direkte sproglig forbindelse mellem betegnelser for bedstefædre og onkler, og for bedstemødre og tanter, og tilsvarende en direkte sproglig forbindelse mellem betegnelser for børnebørn og for nevøer eller niecer, selv om dette giver en terminologisk skævhed vedrørende generationerne (man kan faktisk se noget sådant i indoeuropæisk såvel som i mlabri!). Det er, som om det i visse samfund har været mere væsentligt at betegne, om der er tale om beslægtethed gennem et

mellemlid (beslægtethed af 2. orden), end at betegne, om det drejer sig om beslægtethed i lige op- eller nedadgående linie eller ej.

I mlabrisproget er der en meget fintmærkende terminologi vedrørende nære slægtninge, hvorimod man ikke holder styr på fjernere familieforhold, og de to ting tilsammen muliggør giftermål inden for en stamme på under 200 mennesker, uden at nogen kommer til at overtræde incest-taburegler. Det er ingenlunde altid muligt at gennemskue den rationelle begrundelse for en bestemt slægtskabsterminologi, især ikke i samfund, der har ændret sig meget, uden at sprogbrugen har ændret sig i tilsvarende grad. Men visse sider af sprogbrugen er gennemskuelige.

I mange sprog er det sådan, at en slægtning i lige opstigende linie skal betegnes kønsspecifikt (*far, bedstefar, oldefar; mor, bedstemor, oldemor, osv.*), medens en slægtning i lige nedadgående linie godt kan betegnes kønsneutralt (*barn = søn eller datter*). Det er naturligvis ikke så mærkeligt, når man ser på det forhold, at de to forældre har forskellige biologiske roller og især tidligere havde meget forskellige sociale roller. Man ser da også, at der med den nutidige udviskning af forskellen på faderrollen og moderrollen til fordel for en forælderrolle opstår et sprogligt behov for en fællesterm, så man f.eks. på dansk begynder at tale om *en forælder*.

Det er egentlig mere mærkeligt, at der f.eks. i dansk er en sproglig tvang med hensyn til toleddede betegnelser for afkoms afkom: hvis man her indfører kønspecification, er sprogbrugen i dansk tilfældigvis sådan, at dette i så fald skal gennemføres fuldt ud, ellers skal hele udtrykket være kønsneutralt. Det er således i orden at sige *sønnesøn* med fuld kønspecification, ligesom man kan vælge at sige *barnebarn* uden kønspecifici-

kation; men man kan ikke kombinere mulighederne og sige *barnesøn* eller *barnedatter*. Det kunne måske ellers være praktisk, f.eks. for en bedstemor, der vil prale af børnebørnene, og som også gerne vil have med, om de er af hankøn eller hunkøn. Hun har så to muligheder. Den ene mulighed er at bruge overpræcise udtryk som *sønnesøn* og dermed give nogle måske irrelevante oplysninger om, hvilke børnebørn der er beslægtet med hende på faders side, og hvilke der er beslægtet med hende på moders side. Den anden mulighed er at tage udgangspunkt i den kønsneutrale term *barnebarn* og gøre udtrykket mere klodset ved at tilføje ... *af hankøn*, ... *som er en pige*, eller lignende.

En yderligere ejendommelighed ved ordet *barnebarn* i dansk er, at det bøjes dobbelt i flertal: *børnebørn*. Der er ikke noget, der hedder *barnebørn*, selv om det måske havde været praktisk at kunne skelne mellem *barnebørn* og *børnebørn*. Det betyder i praksis, at den førnævnte bedstemor skal bruge omstændelige omskrivninger, hvis hun vil gøre rede for, om hendes børnebørn udgør ét kuld eller er afkom af flere forskellige af hendes børn.

Vi fanges altså til tider af sproget, i disse tilfælde af, hvilke komplekse begreber der er fæstnet som ord i sproget, og hvilke der må udtrykkes med længere omskrivninger. Ejendommeligheder af denne art er særdeles sprogspecifikke, og de virker ofte helt vilkårlige set ud fra nutidssamfundets indretning.

Tager vi betegnelser for søskende, så gælder det i dansk, at man har den kønsneutrale term *søskende* i flertal; men i det øjeblik man vil udtrykke sig i ental, virker *søsken* helt mærkeligt, og man vil snarere bruge en af de kønsspecifikke termer: *broder*, *søster*, også selv om personens køn måske er ganske irrelevant i sammenhængen. I et sprog som thai er dette slet ikke tilfældet; her har

man kønsneutrale termer for søskende uanset tal. Men til gengæld er der to kønsneutrale termer: en for ældre søskende og en for yngre søskende, og man tvinges altså af sproget til hele tiden at præcisere de relative aldersforhold. Man må omvendt tilføje et ord, der betyder 'mandlig' eller 'kvindelig', hvis man har brug for at fortælle, om disse ældre eller yngre søskende er ens brødre eller søstre; men der er her en valgfrihed i sproget: det er ikke noget, man behøver at gøre. Her er det altså aldersforholdet snarere end kønnet, der udgør den fundamentale sociale dimension, som er blevet afspejlet i sprogbrugen.

Sproglige udtryk for grupper eller par kan ligesom slægtskabstermerne afspejle meget gamle forhold, hvad angår samfundsindretning eller verdensanskuelse. Det er således næppe tilfældigt, at mlabrierne – i modsætning til thaierne – altid nævner kvindelige eller yngre personer før mandlige eller ældre personer og f.eks. siger »kone og mand« (ikke »mand og kone«), »lillebror og storebror« (ikke »storebror og lillebror«). I dag ser dette imidlertid ud som en rent sproglig konvention; det fortaber sig i historiens mørke, hvad der ligger til grund for sprogbrugen (det kan være en detalje fra den fælles kulturarv hos en række af de austroasiatiske stammer, der var dominerende i Indokina, før thaierne kom ned i området fra Sydkina).

VIII. Sprog og biologi eller sprog og kultur?

Menneskets biologiske og anatomiske udrustning spiller en meget central rolle for, hvordan sprogets udtryksside er indrettet. Det er særlig oplagt, når det gælder talesprogets lyde; men det gælder faktisk også for skriftsprog og for de forskellige former for tegnsprog.

Hvordan er det så med sprogets indholdsside? Er der her tale om biologisk betingede kategoriseringer, der former både sprog og tanke? Et interessant og kontroversielt eksempel er farverne.

Louis Hjelmslev talte for et halvt århundrede siden om, at forskellige sprog lægger forskellige grænser ned over et i sig selv sammenhængende, amorft betydningsområde, 'indholdsmeningen', i dette tilfælde et farvekontinuum. Det, Hjelmslev påpeger, er, at de forskellige sprog ikke har lige mange farvenavne, og at betydningsgrænserne mellem dem ligger forskelligt; således har mange sprog (herunder dansk) en skelnen mellem 'blå' og 'grøn', som mangler i visse andre sprog.

Hjelmslevs brug af farverne til illustration af den amorfe mening er meget citeret i betydningslæren, semantikken. Eksempelvalget og hele argumentationen er dog ikke uproblematisk (det er bemærkelsesværdigt, at Hjelmslev her tilsyneladende sætter lighedstegn mellem ord og sproglige indholdsstørrelser; indholdsanalysen hænger dermed på inventaret af enkeltordsfarvenavne i de forskellige sprog, snarere end på mulighederne for overhovedet at udtrykke farvenuancer på den ene eller den anden måde, det være sig ved hjælp af enkeltord eller sammensætninger eller omskrivninger).

Frugtbarheden af enhver model eller teori må vise sig ved, om den giver anledning til at stille og besvare fundamentale spørgsmål. Man ville gerne finde et eller andet gennemgående princip for, hvordan sprogs farveterminologi er indrettet, og hvordan den udvikler sig. Hjelmslevs teori udsiger egentlig kun, at de enkelte sprog lægger vilkårlige grænser ind i et farve-univers. Dette ville imidlertid ikke være uforeneligt med en eller anden tendens til optimering. Man kunne forestille

sig, at ethvert sprog viste en tendens til at have farvenavnene fordelt ligesom farverne i en større eller mindre farvelade, så de på en hensigtsmæssig måde (men mere eller mindre fintmærkende) dækkede det farvekontinuum, som ethvert menneske kan iagttage i regnbuens spektrum, foruden sort-hvid-skalaen. Den situation kan man måske nok finde i et kultursprog med en rig farveterminologi bestående af en blanding af hjemlige ord og fremmedord. Som vi skal se nedenfor, er der imidlertid ikke meget, der tyder på, at det i primitive kulturer er eller har været af speciel betydning at kunne skelne mellem jævnt fordelte spektralfarver.

I nyere semantiske diskussioner fokuserer man i modsætning til Hjelmslev ikke så meget på grænserne mellem kategorierne. Det anses nu for væsentligt, at den enkelte betydningskategori har en central kvalitet, medens det kan være mere uklart, hvor langt kategorien breder sig ud i periferien. Farven gul har en sådan central eller fokal kvalitet, indbegrebet af gulhed, medens det er lidt uklart, hvor grænsen går til den næste farvekategori på vejen til rød (hvor varm skal en gul farve være, for at man kalder den orange?).

Sidst i tresserne blev der af Brent Berlin og Paul Kay lavet en stor undersøgelse af en lang række sprogs farveterminologi. Det viste sig, at der er nogle gennemgående tendenser til at favorisere visse fokale farver og have særlige ord for netop disse farver. Det drejer sig om sort-hvid og nogle få klare farver: rød, blå, grøn og gul. Man har endda givet en biologisk forklaring på disse præferencer: øjet er indrettet, så det har særlige receptorer for lys af visse bølgelængder og dermed for så vidt favoriserer bestemte farver i opfattelsen. De øvrige farver kan dog også opfattes, men ved et mere kompliceret samspil mellem receptorerne for de fokale farver.

Undersøgelsen og dens resultater var opsigtsvækkende. Der er blevet rettet en vis kritik mod både metoderne og konklusionerne; men det står fast, at der med rette er blevet peget på menneskets biologi som en faktor, der kan have betydning for den måde, vi kategoriserer omverdenen på.

Her har vi altså en helt anden indfaldsvinkel til at redegøre for sprogets uens behandling af de forskellige farvenuancer end den, Hjelmlev brugte. Den mest fundamentale og vigtige iagttagelse er den, at der er en universel og endda biologisk forklarlig tendens til at fokusere på bestemte farvenuancer som prototypiske eksempler på hovedfarverne. Det er mere kontroversielt, i hvilket omfang og på hvilken måde dette styrer indretningen af farveterminologien i Jordens forskellige sprog; men det er spændende både at følge de sprogtypologiske betragtninger hos teoriens ophavsmænd og også at prøve at opstille yderligere hypoteser på grundlag af den.

For mig at se er det helt store spørgsmål, hvor egnet forklaringsmodellen er til at forklare farveterminologien og dennes udviklingshistorie, når man virkelig går i detaljer med sprogbrugen i hvert enkelt sprog. Man kunne f.eks. gætte på, at man blandt de ord, der inden for den enkelte sprogfamilies ordforråd er specielt livskraftige, ville finde navnene på de fokale farver på grund af disses særlige vigtighed ifølge teorien. Det ville være interessant; men det bekræftes tilsyneladende ikke af de iagttagelser, man umiddelbart kan gøre.

Ser vi på eskimoisk, så er det interessant, at grønlandsk kun har nogle få etymologisk set basale farvenavne (det vil sige ord, der ikke ud fra det nutidige sprog er umiddelbart forståelige som afledte fra andre ord, men som i sig selv danner basis for andre ord). Dis-

se ord dækker sort-hvid-skalaen: *qernertoq* 'sort', *qasertoq* 'grå', *qaqortoq* 'hvid'.

De andre farvenavne i grønlandsk har en let gennemskuelig forbindelse med betegnelser for farvede fænomener i naturen. Det grønlandske ord for 'rød': *aappaluttoq* betyder 'noget, der ligner blod' (*aak*). Ordet for 'blå': *tungujortoq* har forbindelse med det grønlandske ord for 'bærsaft' (*tungu*). Roden i ordet for 'gul': *sungaartoq* hænger sammen med det grønlandske ord for galde (*sungaq*), medens ordet for 'grøn': *qorsuk* har sammenhæng med ordet for 'urin' (*qooq*). – Ordet for 'brun' *kajortoq* har en mere ejendommelig status i nutidssproget, idet *kajoj* i sig selv er betegnelse på et brunt dyr (i grønlandsk en brun hund).

De eskimoiske farvenavne varierer meget fra de østlige til de vestlige eskimosprog (sprogene i Vest- og Syd-alaska og i Sibirien). F.eks. er den farve, der udtrykkes med *tungu* i yupik-sproget i Vestalaska, ikke 'blå', men 'sort'. Det er også forskelligt, hvordan ordene for 'gul' og 'grøn' forholder sig til fænomener inden for dette farveområde såsom urin og galde. Det virker ret mærkeligt, at det for grønlændere skulle have været galden, der var gul, og urinen, der var grøn; der er naturligvis ingen tvivl om, at betydningerne af disse farvenavne er skredet i tidens løb. Ved Beringshavet (i yupik-eskimoisk) er det da også 'grøn' og ikke 'gul', der hører sammen med 'galde'.

For at forstå sådanne farvenavne må man studere associationerne med fænomener i naturen, og man må her være opmærksom på, at associationerne kan gå begge veje: et farvenavn kan være baseret på et fænomen i naturen; men det kan også være omvendt. Sekundære betegnelser, der skyldes den slags associationer, kan i nogle tilfælde have en magisk oprindelse.

F.eks. kan de skyldes navnetabu i forbindelse med jagt og lignende, som når man i Norden har brugt betegnelser, der indeholdt farvenavnene *rød* og *grå*, for henholdsvis ræven og ulven.

Ser vi nu på mlabri, så er der også her basale ord for 'sort' (eller snarere 'mørk') og for 'hvid'; men de øvrige farvenavne er meget ejendommelige og ser ikke ud til at afspejle øjets biologi. Der er et helt basalt farvenavn *lææng* eller *thwænj*, der dækker den mørkerøde farve, som visse frugter eller f.eks. sukkerrør har, når de er overmodne, og også betegner den farve, aftenrøden har. Heroverfor har man forskellige modsætninger til 'mørkerød':

På den ene led er der et farvenavn *benliing* med grundbetydningen 'umoden', der omfatter en række mere eller mindre »sure« eller blege farver over et kolossalt spektrum lige fra blålig til næsten orange (en af dialekterne bruger låneordet *hlyyng*, der oprindeligt betyder 'gul', i denne brede betydning). Kategorien omfatter også grålige farver. Jeg spurgte således en gang, hvor jeg havde både en grøn og en metalgrå plasticregnfrakke med, hvordan mlabrierne ville betegne farven på først den ene og så den anden frakke, og det viste sig lidt overraskende, at frakkerne på deres sprog måtte siges at have samme farve, selv om mlabrierne naturligvis sagtens kunne se forskel på farverne (som i øvrigt hedder noget forskelligt på thai, et sprog, som disse mlabrier også kunne tale).

På den anden led har man to ord med meget snævre betydninger, i begge tilfælde af pastelfarveagtig karakter: *kamiin* 'lyseblå', som måske er blevet brugt til at referere til himlens farve om dagen, og *braliing* (afledt af ordet *bliing* 'levende'), der betegner den blege grønne eller blågrønne farve, som spæde spirer kan have.

Det ser således ud til, at de basale farvenavne har tjent til at benævne himlens udseende og frugters eller grøntsagers tilstand, dvs. nogle af de for et naturfolk vigtigste kategoriseringer.

Så er der også nogle sekundære farvenavne i mlabri; de er for nogles vedkommende beskrivende udtryk som *mat djaw* 'gibbonøje' for 'brun', *jak jek* 'bivoks' for 'grågul', altså af samme art som de sekundære farvenavne i grønlandsk. Men de fleste sekundære farvenavne i mlabri er låneord, f.eks. *phakhaaw*, *phadam*, *phahlyyng* for 'hvid', 'sort' og 'gul'; det er ord, der på thai betyder tøj af hver af de tre farver. Det er klart, at den slags farvenavne stammer fra tuskhandel.

For at forstå en sådan farveterminologi må man altså både se på sprogets funktion i stammens liv og på hele samfundshistorien og kulturhistorien inden for det geografiske område, det drejer sig om: en sprogstruktur eksisterer ikke i et vakuum.

Vi kan herefter kaste et blik på de gamle farvenavne i dansk, altså de ord, der ikke klart fremstår som nyere fremmedord (såsom *beige*) eller som fælles kulturord (såsom *purpur*). Ordene *sort* og *rød* ser i og for sig ud til at have været betydningsmæssigt ret stabile fra gammel tid. Men selv disse ord er ingenlunde gennemgående i de indoeuropæiske sprog. Der findes f.eks. flere andre ord for 'sort', herunder det latinske *niger* og det engelske *black* (hvorom nedenfor). Mange af de øvrige farvebetegnelser i dansk ser ud til at være helt sekundære som egentlige farvenavne. Farvenavne skiftes åbenbart let ud. Hvis man sammenligner farvenavne i dansk og russisk, ser man en påfaldende mangel på lighed i betegnelserne på trods af, at sprogene ellers i deres helt basale ordforråd har en del fælles gods. I det omfang, de danske farvenavne overhovedet findes som farvenav-

ne uden for de germanske sprog, har de i hvert fald i stor udstrækning varierende betydning i forskellige indoeuropæiske sprog.

De danske ord *hvid*, *bleg*, *grå*, *gul*, *brun* har en speciel status: ordene er formodentlig alle dannet ud fra verber, der betyder noget med 'at lyse' eller 'at glitre, at tindre'. Det samme gælder paradoksalt nok for det engelske ord *black* og for ordet *blæk*, der formodes at være beslægtede med *bleg*, *blinke* og *blank*; her kan man forestille sig en forbindelse mellem den lysende ild og den sorte sod. Det er interessant, at vi i denne gruppe af farvenavne baseret på forestillingen om noget lysende finder en af de fire farver, som skulle være basale (fokale), nemlig 'gul'. Hvad så med de resterende: 'grøn' og 'blå'?

Ordet *grøn* er afledt af *at gro*, det er altså et klart sekundært farvenavn: det at friske planter har denne farve, har givet anledning til hele betegnelsen af farvekategori 'grøn' (sml. mlabri *braliing* ovenfor).

Det er mere indviklet med *blå*. Det er et godt indoeuropæisk ord; men det dækker over en række vidt forskellige farver i f.eks. baltiske sprog, germanske sprog og latin. Det er i denne forbindelse værd at nævne en passant, at det franske ord *bleu* slet ikke kommer fra latin, men er lånt fra germansk. Latin har ganske vist ordet *flavus*, der formodentlig sproghistorisk er det samme ord som *blå*; men det latinske ord betyder 'rødgul, rødgylden'! Farvenavnet *blå* kan muligvis have en gammel forbindelse med roden i ord som *blad* og *blomst*.

Hvis alt dette afspejler en gammel flertydighed i brugen af det indoeuropæiske farvenavn, der er overleveret i dansk som *blå*, er det nærliggende at gætte på, at ordet både i sin brug og i sit betydningsomfang har været en slags modsvarighed til mlabriordene for 'umoden' eller 'levende, spirende'. Ordet *blå* skulle i så fald oprindeligt

have været udtryk for lyse og friske farver i naturen. Det passer ganske vist ikke særlig godt med, at ordet i oldnordisk tværtimod betegner en mørk farve (de sorte fra Afrika omtaltes som blåmænd, og kong Gorms søn blev kaldt Harald Blåtand); men det er måske ikke mere paradoksalt, end at ordet *brun* også synes at have skiftet kvalitet (fra blank til mørk).

Farvenavne kan altså have vandret en snørklet vej, før de kom til at betegne de farver, de nu står for. Man skal i hvert fald ikke tage teorien om universelle, biologisk betingede farvepræferencer så håndfast, at man forestiller sig, at mennesker i fortiden har koncentreret sig om at kigge på fire fokale farver plus sort og hvid og så ud af hovedet fundet på en betegnelse for hvert af disse synsindtryk. Men en universel og til enhver tid virkende tendens til at favorisere en brug af farvenavne, så de først og fremmest dækker de fokale farver, kan måske være en af faktorerne bag de ejendommelige betydningsskift i de indoeuropæiske sprogs farveterminologi.

Alligevel vil jeg hævde, at brugen af farvenavne i primitive kulturer som mlabri-kulturen tyder på, at bestemte naturfarvers særlige betydning i dagliglivet er den allervigtigste faktor, når der inden for en kultur udvikles en basal farveterminologi. I samfund, der gennemløber en kulturel udvikling, kan denne udvikling så udløse et behov for at have betegnelser for andre farvenuancer, herunder også farver, der ikke er så almindelige, eller som måske slet ikke findes i naturen.

IX. Afslutning: Sprog, tænkning og virkelighed

I begyndelsen af dette århundrede engagerede den amerikanske antropolog Boas sig stærkt imod den et-

nocentriske opfattelse af sprog, der var (og faktisk stadig er) almindelig i Vesten: at nogle sprog er primitive og bl.a. ikke har så klare betydningssystemer som mere kultiverede sprog. Nej, siger han, sprog er simpelthen forskelligt strukturerede. Den der taler et bestemt sprog, må så leve med, at dette sprog har nogle særlige bygningstræk, der hele tiden påtvinger sig brug. Det kan således være, at man skal specificere bestemte grammatiske træk, uanset om de spiller nogen særlig kommunikativ rolle eller ej (grammatisk køn, som blev nævnt i begyndelsen af dette essay, er et eksempel herpå).

Spørgsmålet om sammenhængen mellem sprog og tænkemåde har også optaget mange socialpsykologisk orienterede sprogforskere i Europa (såsom Leo Weisgerber med bogen *Muttersprache und Geistesbildung* fra 1928). Men det egentlige gennembrud i denne forskning kom med den fremragende amerikanske con amore-forsker Benjamin Lee Whorf, der under påvirkning af synspunkter hos Boas og hos lingvisten og antropologen Edward Sapir brugte sin videnskabelige indsats til at forfægte det synspunkt, at det enkelte sprogs indretning, og dermed sprogsamfundets sprogvaner, har betydelig indflydelse på dets verdensopfattelse og tænkemåde. Hans tese, der mest omtales som Sapir-Whorf-hypotesen, er baseret på indgående studier af sprog hos stamme-kulturer, der har en grundlæggende statisk karakter, først og fremmest hopi-indianernes sprog.

Også i mere nærliggende sprog kan man se, hvorledes vi ofte fanges af sprogets kategoriseringer, når vi vil udtrykke os bekvemt (jævnfør det, der ovenfor er sagt om slægtskabstermer i dansk).

Det er dog blevet påpeget, at Whorfs fascinerende,

men radikale antagelser om sprogets indflydelse på opfattelsen af virkeligheden næppe kan opretholdes i deres fulde udstrækning. Hvis verdensopfattelsen og tænkemåden virkelig skulle være så følsom over for forskelle i sprogbygning, kunne man f.eks. vente, at der skulle være nogle meget påviselige forskelle mellem tænkemåden hos finner og svenskere, og vel at mærke forskelle, som ikke bare var alment kulturelt betingede, men som afspejlede nogle ganske bestemte forskelle i sprogenes struktur (finsk og svensk er et godt eksempel, idet der her er tale om to sprog, der er strukturelt helt forskellige, og som endda tilhører helt forskellige sprogfamilier). Jeg ved ikke af, at man på overbevisende måde har påvist noget sådant.

Man har også indvendt, at det ifølge hypotesen kunne forventes, at sprogforandringer ville blive fulgt af påviselige ændringer i verdensopfattelse og tænkemåde. Her burde engelsk og tysk være et godt eksempel. Det er den almindelige opfattelse, at der er betydelig forskel på engelsk og tysk tænkemåde og verdensopfattelse, og man taler ofte om, at visse emner egner sig bedst til at fremstilles på engelsk, andre på tysk. Samtidig gælder det, at de to sprog strukturelt har udviklet sig ret forskelligt, selv om de historisk er meget nært beslægtede. Spørgsmålet er imidlertid, hvilken sammenhæng der i dette tilfælde er mellem tankeverden og sprogbygning. Man kan ganske vist nævne mange væsentlige forskelle mellem de to sprog, hvad angår grammatiske kategorier, såsom det at tysk har bevaret den gamle forskel på tre køn i navneordene, medens engelsk har tabt den helt, eller det, at engelsk har et grammatisk middel til at udtrykke, om en aktivitet skal forstås som igangværende (*be eating* over for *eat*), medens dette ikke gøres på tysk. Vil man gøre noget i selve

sproget ansvarligt for de måder, som henholdsvis englændere og tyskere grundlæggende tænker på, er det dog ikke så let at se, at den slags fænomener kan spille den afgørende rolle. Sammenhængen mellem sprog og tænkemåde er i hvert fald mere subtil end som så.

Det ser altså ud til, at det ikke er så let at bekræfte hypotesen, hvis man ser på kulturelt ret homogene områder såsom Vesteuropa. Ydermere viser den historiske udvikling flere steder på Jorden, at der kan ske radikale forandringer i materiel eller åndelig kultur, uden at dette nødvendigvis udløser tilsvarende radikale ændringer af sprogstrukturen i det eller de sprog, der tales. Sprogene kan i en sådan situation optage låneord eller nydanne ord efter behov; men det er ikke det samme som en grundlæggende ændring af strukturen.

Alt dette betyder ikke, at Sapir-Whorf-hypotesen er uaktuel, men at den i hvert fald må underkastes en nøje prøvelse og formodentlig modificeres.

Spørgsmålet om en sammenhæng mellem modersmål og tanke sæt, mellem sprog og kognition, spiller iøvrigt en central rolle, når man vil vurdere betimeligheden af at sammenligne det kognitive niveau hos børn fra forskellige sociale lag eller endda fra vidt forskellige kulturer (f.eks. ved hjælp af de med rette udskældte standardiserede intelligensprøver). Det er let at forstå, at det er problematisk at forvente de samme tanke sæt hos samlere og jægere som hos skolebørn i en vestlig kultur; men hvad med forskellige sociale grupper? Der har været fokuseret meget på, at børn i visse sociale grupper f.eks. i USA kan have et fattigere sprog (eller som det blev kaldt af forskeren Basil Bernstein: en begrænset kode) sammenlignet med børn i andre sociale grupper inden for samme sprogsamfund. Ud fra denne betragtning er den ene gruppes sprogmuligheder blot

en delmængde af den anden gruppes. Nyere forskning har imidlertid påpeget, at de sproglige forskelle mellem sociale grupper ikke kan beskrives blot ved at betragte den ene gruppes sprog som en begrænset udgave af den anden gruppes; de forskellige grupper kan have direkte forskellige og selvstændige sprognormer. I hele dette problemkompleks rejser sig spørgsmålet, i hvilket omfang et sprogsamfund med en sådan sproglig heterogenitet har et fælles kognitivt univers.

Lad os herefter vende tilbage til selve grundtemaet: sprog og tanke. Kan man afgøre, om det er tanken, der former sproget, eller sproget, der former tanken? Det er klart, at de mere eller mindre kulturspecifikke behov for kategorisering fører til bestemte begrebsdannelser og dermed til indførelsen af sproglige gloser og vendinger. Det betyder så omvendt, at sproget i et eller andet omfang har kodificeret et bestemt verdensbillede, og at det fremover er med til at præge skiftende generationers opfattelse af deres omverden. Men dette skal ikke ses isoleret eller statisk; sproget er til enhver tid en del af en kulturel sammenhæng, og sproget bruges i vidt forskellige situationer, som kan udløse meget forskellige behov for at forholde sig til omverdenen.

Man kan fortsat spekulere over, i hvilket omfang der eksisterer en kollektiv tænkemåde eller verdensopfattelse. Det spørgsmål beskæftigede Hjelmslev sig med i begyndelsen af halvtredserne. Tager man et begreb som 'hund', så har det vidt forskellig valør i forskellige kulturer. Denne for den enkelte kultur karakteristiske vurdering kaldte Hjelmslev *appréciation collective*; vi har her en betydningskategorisering, der ikke er betinget af sprogformen som sådan.

Det er et interessant spørgsmål, i hvor høj grad en sådan kollektiv verdensopfattelse har eksisteret før

sproget. Hvordan skulle man kunne kommunikere den uden sproget, og hvordan skulle sproget omvendt udvikle sig uden en vis kollektiv verdensopfattelse? Det er spørgsmålet om hønen og ægget om igen.

Det næste uundgåelige spørgsmål er, om en *appréciation collective* i Hjeltslevs forstand virkelig er helt kultur- og sprogspecifik, eller om den i realiteten har universelle træk. Hvordan kan man ellers oversætte fra et sprog til et andet, hvis der er tale om sprog, der tilhører vidt forskellige kulturer? – Og kan man overhovedet det?

Fra tanke til skrift i Kina

SØREN EGEROD

I nogle samfund består sproget undertiden eller altid af tre komponenter: tanken, talen og skriften; i andre samfund er der kun to: tanken og talen. Hvorfra udspringer skriften, fra tanken eller fra talen? Talen består som bekendt af en hørlig og en ikke-hørlig komponent, lyd og tyd, som Otto Jespersen sagde, dvs. den fonetiske og den semantiske del, lydene og betydningen, eller med Louis Hjelmslev, udtryk og indhold. Hvad er betydningens forhold til tanken? Er sprogets indhold simpelthen identisk med tanken? Nu er det jo sådan, at betydningen også har komponenter: lag eller strata. Ytringer kan deles i sætninger, sætninger i ord, ord i morfemer (grammatiske og ikke-grammatiske betydningsdele), morfemer i endnu mindre betydningselementer, såsom »kvindelig«, der indgår som betydningselement i både 'kvinde', 'dame', 'frue' og 'frøken', eller »mandlig«, der er en del af betydningen i 'mand', 'herre', 'fyr' og 'filur'. Men er det da alle disse niveauer, der svarer til tanken, eller evt. kun et enkelt af dem? Eller er tanken noget større, mere uforarbejdet, en generel forestilling, som går forud for talen? Det drejer sig i denne lille undersøgelse om et hjørne af dette store problem: den kinesiske skrifts forhold til tanken. Også skriften er delt i udtryk og indhold, det synlige og det ikke-synlige, syn og tyd kunne man sige, parallelt med lyd og tyd. Er skriftens tyd identisk med talens? Står den i et direkte forhold til tanken, eller når den til betydningskategorierne via talen?

Skriften selv bør kunne give svar eller pege på sand-

synligheder i disse forhold. Ved skriftens opståen i både Vest- og Østasien benyttede man sig af billeder og symboler. Udviklingen af tegnene har mange paralleller i de to områder, man har talt om en mulig påvirkning fra vest til øst, fra sumerisk til kinesisk. Dette er ikke bevist, ejheller er det mit emne her. Mest påfaldende er skriftens videre historie, hvor den i vest udviklede sig til en stavelsesskrift, derefter til alfabetet, hvorimod kinesisk aldrig forlod konceptet: et tegn for hvert ord. Grunden hertil er ikke vanskelig at få øje på; den ligger i sprogenes struktur. Semitisk og indoeuropæisk har flerstavellesord, kinesisk enstavelsesord. De førstnævnte sprog har endvidere mere eller mindre udviklede bøjningssystemer, noget som kun i ringe udstrækning gælder kinesisk. Det er nemt at skrive kinesisk med ét tegn per ord, hvorimod dette er uhyre kompliceret i bøjningssprog med uregelmæssige bøjningsmønstre (jf. japanernes endeløse besvær med at tilpasse den kinesiske skrift til de japanske flerstavellesord med udviklede bøjninger).

Da kineserne omkring midten af andet årtusinde f.Kr. opfandt skriften, hvad mente de da med billederne? Var de prælingvistiske udtryk for uanalyseret tænkning? Eller stod de i et nærmere forhold til sproget? Svaret er enkelt. Vi kender ikke noget stadium af kinesisk skrift, som er semantisk usprogligt eller hulter til bulter. Selv den enkle type billedskrift, vi herhjemme kender fra færdselstavler, er ukendt i kinesisk skrift. Vores skilt med et stiliseret billede af en motorvej betyder, at her begynder en motorvej; men om det skal læses sådan eller evt. motorvej begynder, eller herfra er vejen forbeholdt motorkørende, eller måske Anfang Autobahn, er arbitrært. Vi kan inden for visse semantiske rammer tolke det, som vi har lyst til. Fra de tidligste ki-

nesiske indskrifter på knogler er det uomtvisteligt, at tegnene står i en karakteristisk sproglig rækkefølge og simpelthen gengiver en bestemt sætning med helt specifikke ord. Skriften afspejler sproglige størrelser. Den kan kaldes logografisk – ordgengivende –, hvorimod det hævdede navn piktografisk – billedskrift uden sproglig reference – er misvisende. Men er det da den hørlige eller ikke-hørlige del af talen, som gengives? Sættes i skriften sprogets ord sammen alene med henblik på en fremadskridende ophobning af indholdsstørrelser i den sproglige rækkefølge, eller er man opmærksom på lyden, udtalen af de enkelte ord og af sætningen? Om dette problem har der stået strid i halvandet hundrede år, det er slaget om »den piktografiske myte«.

Så sent som i 1992 skriver *The Encyclopedia Britannica* (v. 23 p. 62): »Chinese characters do not represent sounds, but concepts. Because of this, the written language can be read without difficulty in many dialect areas, although its spoken form varies greatly from one region to another.« Det er praktisk at have disse vildfarelser om kinesisk skrift samlet på et sted, men dette har næppe været udgavernes hensigt.

I 1983 fortalte en dansk indførelse i disse problemer (L. Møller: *Udtale og Læseudvikling*; i E. Hansen og J. Lund (red.), *Skolen, Samfundet og Dialekten*, ss. 325-364. Frederikshavn, Dafolo): »Det kinesiske skriftsprog er (en slags) begrebskrift. Det vil i princippet sige, at hvert begreb har sit eget skrifttegn, og at skriftsproget *ikke* henviser til det talte sprog« (s. 331). Sandheden er imidlertid, at hvert skrifttegn svarer til en betydning, begreb eller ej, og at hvert tegn i skriftsproget har en præcis udtale, tegnet har lyd og tyd. I moderne kinesisk skal man være synsk for at få øje på billeder eller andre

antydninger af begreber. I dette essay vil jeg gerne holde mig til det ældste kinesisk, hvor man trods alt kan se billeder og symboler, der kunne tænkes at stå for ikke-sproglige begreber.

Lad os betragte nogle tegn fra den ældste periode, dvs. fra midten af det andet til midten af det første førkristelige årtusinde.

Fig. (1) En hest: Dette er et urgammelt kinesisk tegn. Det ligner måske mest Æslet i Peter Plys, men er nu en hest. Står dette tegn for et universelt begreb »hest«, for en sproglig betydning 'hest', eller for et ord med en bestemt udtale og med betydningen 'hest'? Det kan vi naturligvis ikke umiddelbart se på tegnet, og begrebet »hest« er et af de mest konkrete grundbegreber, hvor vi ikke har særlig anledning til at forvente ret stor forskel på begreb og betydning. Men et interessant forhold bør tages i betragtning: BILLEDET af hesten indgår i sammensatte tegn, snart med sin betydning 'hest', snart for at angive udtalen [mrəʔg] i ord, der udtales således eller omtrent således (som lyd fx i 'offer under åben himmel', der bestod af »vartegn« plus »hest« og udtaltes [mrəhg], men intet havde med heste at gøre).



Fig. 1. En hest

Fig. (2) hest på moderne kinesisk: BILLEDET er med et mildt udtryk blevet modificeret i tidens løb. Hvis kineserne genkender dette billede, er deres opfattelse af begrebet »hest« i al fald ikke universel!



Fig. 2. Hest på moderne kinesisk

Fig. (3) *fugl*: Dette er et billede af »en fugl med kort hale, vistnok en slags due«. Ordet udtaltes i denne sin oprindelige betydning [tjød]. To andre ord udtaltes [drød] og skreves simpelthen med tegnet for ordet »korthalet fugl«. Deres betydning var henholdsvis 'at være' og 'at tænke, anse for'. De har betydningsmæssigt intet med »fugl« at gøre. Dette er det ortografiske princip LYDLÅN. Med dette fænomen må det være klart, at billedet, tegningen, i sådanne tilfælde er tegnets og ordets betydning uvedkommende. Ordets udtale er afgørende for, hvilket konkret tegn man vælger at skrive det med. Betydningen af ordet 'være' er specielt kompleks. På dansk anvender vi ordet 'være, er, var' især til at sige 'A er B', 'han er student', 'hun er smuk'; men

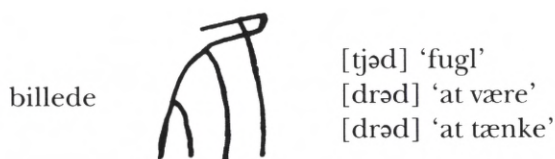


Fig. 3. Fugl

også til lokalisering 'han er hjemme', eller som led i verbalbøjningen 'han er gået'; endvidere i eksistentielle sætninger 'der var engang'. På kinesisk har det ord, der skrives med »korthalet fugl« lignende, men ikke identi-

ske anvendelser: 'der er', 'det er' og 'han er' er vigtige konstruktioner, men 'er' anvendes ikke med adjektiver: man siger »hun smuk«, ikke »hun er smuk«. Ordet forekommer ikke i lokaliseringer, ejheller i verbalbøjningen; derimod i nominelle konstruktioner 'med hensyn til den og den', fx 'med hensyn til kongen, så befaler han følgende' (egentlig »værende kongen; being the king«), hvor ordet 'at være' optræder som en slags tema-mærke, der peger på den, der er involveret i en bestemt handling. Intet billede eller symbol kunne gengive så sprog-specifikke betydninger og afgrænsninger. Konklusionen af disse eksempler må altså blive: den kinesiske skrift skriver ord, og vel at mærke både lyd og tyd, for uden lyden bliver lydlånene meningsløse. LYD-LÅN, dvs. LYD PLUS TYD, eller præcisere ANTYDNING AF LYD PLUS ANTYDNING AF TYD, er det vigtigste af alle principper i kinesisk skrift. Typen kaldes i faglitteraturen oftest radikal (betydningsbærer) plus fonetikum (lydangivelse).

Disse tegn rejser et interessant lingvistisk problem. I mange tilfælde af to billeder i ét tegn betegner de mere eller mindre tilfældige EKSEMPLER eller ASSOCIATIONER. Betydningselementerne i LYD OG TYD-tegn forudsætter imidlertid en sproglig analyse, som kan være mindre end tilfældig. Louis Hjelmslev (*Omkring sprogteoriens grundlæggelse*. København 1943) mente, at ligesom den lydige side af et sprog kan analyseres ned til bestanddele, som er mindre end sproglydene, nemlig distinktive træk (eller glossemer, hvis de indgår i analysen af enkeltprog) af typen læbelyd, fortungelyd, bagtungelyd og mange andre, så kan også sprogets betydningsside analyseres ned til størrelser, der kun er en del af ordenes tyd (men mere generelle). Sådanne semantiske mindstedele er ligesom lydens glossemer sprogspecifikke. Eksempler fra dansk er, foruden de i indledningen

nævnte 'han' og 'hun', også 'menneske', 'hest', 'okse', ved hvis hjælp ord som 'mand', 'kvinde', 'hingst', 'hoppe', 'tyr' og 'ko' kan opløses i deres betydningsbestanddele, såsom 'mand' = 'menneske' + 'han', 'kvinde' = 'menneske' + 'hun'.

Når kineserne opbygger et tegn af et betydningselement og et lydelement, foretager de en analyse, som er meget speciel kinesisk. Vi undrer os ofte over det valgte betydningselement, som må afspejle en kinesisk tænke-måde, men måske særlig en sproglig kategorisering. Det ville være i høj grad spændende at gennemgå de mange såkaldte radikaler, betydningsbærere, såsom »menneske«, »træ«, »metal«, »silke«, »jade«, »hund«, »vilddyr«, »regn« osv., for at se i hvor høj grad de kan tænkes at repræsentere sproglig tilstedeværende kategoriseringer. Fx spiller modsætningen »han« og »hun« en ringe rolle i tegnbygningen, hvilket passer godt med, at kinesisk aldrig har haft kønsbøjning af pronominer såsom 'han' over for 'hun'.

Selv om LYD OG TYD skriver et bestemt ord, er lyden og betydningen som nævnt hver for sig omtrentlige. Det oprindelige kinesiske skriftsystem hviler på antydninger snarere end præcise oplysninger. Det samme gælder iøvrigt i vid udstrækning mange traditionelle vestlige ortografier, ikke mindst dansk og engelsk stavemåde.

Fig. (4) hoved: Tegnet for hoved forestiller »et øje og et sæt takker«, med andre ord det øverste af et hjortehoved. Men dette er kun et eksempel på et hoved, som dels er distinktivt at tegne, dels har besiddet en særlig kraft inden for jagtkulturen. Det står for et ganske bestemt ord, udtalt omtrent [sjə?gw], og betegner et hvilket som helst hoved, dyrs eller menneskes. Hjortehovedet er netop et eksempel: dette er princippet FOR EKSEMPLETS SKYLD eller EXEMPLI GRATIA.

»hjortehoved«
eksempel

[sjəʔgw] 'hoved'

Fig. 4. Hoved

Fig. (5) tag: Det første tegn »en kvinde under et tag« skriver et ord, der betyder 'fred og ro'. Derunder står tegnet »et svin under et tag«, som betyder 'hus, hjem, familie'. Begge tegnene er EKSEMPLER. Vi ville måske have fundet »kvinden under taget« et værdigere eksempel på »familien«. Men vi bevæger os indeni for det kinesiske sprogs betydnings-associationer. Det tredje tegn, »menneske og seng under tag«, står for verbet »at overnatte«. At gengive verber billedligt vil altid være et særligt problem. Snarere end et eksempel afbilder dette tegn en SITUATION.

»kvinde under tag«
eksempel

[ʔan] 'fred og ro'

»svin under tag«
eksempel

[krag] 'hus, familie'

»menneske og seng
under tag«
situation

[sjəkw] 'overnatte'

Fig. 5. Tag

Fig. (6) træ: Et verbum 'at plukke' er gengivet som både ET EKSEMPEL OG EN SITUATION, nemlig som »en hånd rettet imod frugterne på et træ«. Men en SITUATION kan også ved ASSOCIATION udtrykke et substantiv: »tre hænder og et træ« betyder 'morbærtræet', det træ, hvis blade ernærer silkeormene.

»hånd ved frugterne på
et træ«
situation som eksempel



[tshəʔg] 'plukke'

»tre hænder og et træ«
situation med association



[soŋ] 'morbærtræ'

Fig. 6. Træ

Fig. (7) fugl som lyd: Her vises to sammensætninger med »korthalet fugl« som lyd: »fugl plus silke« > 'binde' og »fugl plus mund« > 'sige ja'. Omvendt indgår den »korthalede fugl« som tyd i andre LYD OG TYD-sammensætninger for ord som 'duer', 'gæs', 'høns', 'fasaner'.

»fugl plus silke«
lyd og tyd



[drəd] 'binde'

»fugl plus mund«
lyd og tyd



[dræʔd] 'sige ja'

Fig. 7. Fugl som lyd

Fig. (8) *mad og spise*: Ordene 'mad' og 'at spise' forestiller »et kogekear med låg«. Det kunne opfattes som EXEMPLI GRATIA, men måske lidt langt ude. Det kommer sikkert nærmere typen ILLUSTRATION MED TANKEFORBINDELSE eller PER ASSOCIATIONEM. I denne samme kategori finder vi fig. (9) *sønnesøn, efterkommer*, som skrives med »barn plus silke«. »Slægtledenes sammenbinding« leder os gennem tankeforbindelse til »efterkommer« – når vi har lært tegnet, vel at mærke!

»kogekear med låg«
eksempel og association



[djæk] 'spise'
[djøhg] 'mad'

Fig. 8. Mad og spise

»barn plus silke«
association



[søn] 'sønnesøn,
efterkommer'

Fig. 9. Sønnesøn, efterkommer

Fig. (10) *pynt*: Ordet 'pynt, udsmykning, forfinelse, civilisation, kultur, skrift' har, som man ser, en meget sprogspecifik betydningsfære, og det skrives med et lige så specifikt EKSEMPEL, nemlig som en »mand med tatoveringer på brystet«. Det ville næppe have været vores første association.

»mand med tatoveringer på brystet«
eksempel



[mjøn] 'mønster,
pynt, kultur, skrift'

Fig. 10. *Pynt*

Fig. (11) *menneske* og fig. (12) *kvinde, moder*: Vi er nået til nogle få eksempler om mennesket. Tegnet for 'menneske' er et forenklet BILLEDE. Tegningen, BILLEDET af 'kvinden', er »et knælende menneske med noget, der kan minde om langt hår«. Ved sammenligning med 'moder' bliver man imidlertid klar over, at det drejer sig om de livgivende bryster, det er »alma mater«. I nogle sammensætninger, som når »tre kvinder« danner et ord for 'utugt' og »kvinde plus hjerte« et ord for 'vrede, ophidselse', er »kvinden« set med det mandsdominere-

forenklet billede



[njjn] 'menneske'

Fig. 11. *Menneske*

de samfunds øjne, som havde overtaget i Kina fra slutningen af det andet årtusinde f.Kr. Der er imidlertid i andre tegn reminiscenser fra det indtil da herskende matrilineære system. Fx indgår »kvinde« i ordene for 'klan, familienavn' og 'ærefrygt, højagtelse'.

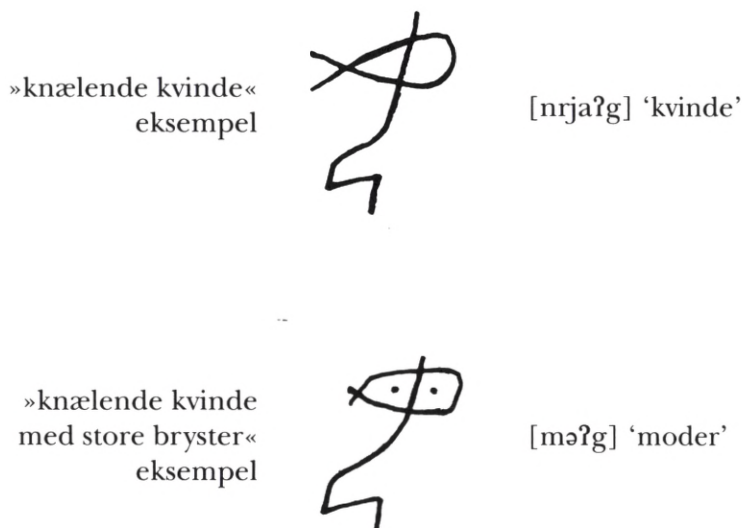


Fig. 12. Kvinde, moder

Fig. (13) øje: 'Øjet' er et BILLEDE. Med »menneske« tilføjet under »øjet« er det ordet for 'at se', ved ASSOCIATION. Ordet 'at se' kan give os et nyt bevis på, at det ikke er rene begreber, der forsøges afbildet; for det samme tegn bruges nemlig også til at skrive en aflednings- eller bøjningsform 'at blive set, at vise sig', som udtaltes lidt anderledes: 'se' udtaltes [kiahn], 'vise sig' [giahn], to velafgrænsede betydninger. Mangfoldige gamle kinesiske tegn havde mere end én udtale, og ofte drejer det sig om bøjninger eller afledninger. De lydforandringer, som forekommer i disse tilfælde, danner afgrænsnin-

gen for, hvad man tillader sig i den almindelige anvendelse af LYDLÅN og LYD OG TYD-tegn, hvor der ingen slægtskab er mellem de enslydende ord. Tendensen ned gennem tiden blev at indskrænke sig til én udtale af hvert tegn, men nogle tilfælde af dobbeltudtale er bevaret helt op til i dag.



Fig. 13. Øje

Fig. (14) *god og elske*: Ordet for 'god' er et eksempel på ASSOCIATION. Det består af »kvinde plus barn«. Men tegnet kan også være en SITUATION i betydningen 'holde af, elske' ('god' udtaltes [həʔgw]; 'holde af' [həhgw]).



Fig. 14. God og elske

Fig. (15) *symboler*: Til billederne kommer de egentlige symboler, såsom »én streg« for talordet 'én', »to streger« for 'to', og »tre streger« for 'tre'. 'Oppe' og 'nede' er gengivelser af »noget der befinder sig over en streg« og »noget der befinder sig under en streg«. Også SYMBOLERNE står for kinesiske ord med deres udtale samt semantiske og syntaktiske særpræg.


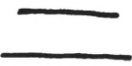



»én streg«		[ʔjit] 'én'
»to streger«		[njəhd] 'to'
»tre streger«		[səm] 'tre'
»noget oven over en streg«		[djaʔŋ] 'op' [djahŋ] 'oppe'
»noget under en streg«		[graʔg] 'nede' [grahg] 'ned'

Fig. 15. Symboler

Vi skal endelig se et eksempel på sammenhængende tekst fra den ældste tid.

Fig. (19) *Jiashen bu* (»Krakeleringvarsler på *jiashen*-dagen« fra David N. Keightley: *Sources of Shang History*,



Fig. 19. Jiashen bu

University of California Press 1978). Det drejer sig om en orakelindskrift på et skildpaddeskjold. Når en sådan tekst overhovedet kan tydes, skyldes det ikke mindst, at de kinesiske tegn indeholder en betydelig portion af redundans, hvilket til alle tider har gjort læsningen lettere. Først indridsedes et spørgsmål eller rettere en påstand til prøvelse. Dernæst ristedes skjoldet over ild, således at det krakelerede. De således fremkomne streger tolkedes af kongen, og hans svar blev indridset i skjoldet. Til sidst, når den omspurgte begivenhed havde fundet sted, rapporteredes der på skjoldet også her-

om. Teksten lyder i en sammentrængt, men sproglig set normal stil: »På *jiashen*-dagen tog (orakelpræsten) Qué krakelerings-varsel (på skildpaddeskjoldet) for at prøve påstanden: Fu Haos nedkomst vil blive lykkelig. Kongen tydede krakeleringerne og sagde: Hvis det bliver en *ding*-dags nedkomst, bliver den lykkelig; hvis det bliver en *geng*-dags nedkomst, bliver den yderst lykkebringende. På *jiayin*-dagen nedkom hun; det var ikke lykkeligt, det blev en pige.«

Et par tegn i indskriften fortjener omtale. *Fig. (16)* *ding* er et billede af »en *ding*-gryde, kedel« og skriver ordet af samme betydning, men anvendes også som LYDLÅN til at skrive ordet 'at prøve en påstand' med beslæg-

»*ding*-gryde«
billede og lydlån



[tiʔŋ] 'ding-gryde'
[tʃiŋ] 'at prøve en påstand'

Fig. 16. Ding

tet udtale. *Fig. (14)* *god* og *elske* bestod, som vi så ovenfor, af »kvinde plus barn«. Her bruges det som LYDLÅN til at skrive 'kvindenavnet Hao (i den moderne udtale)'. *Fig. (17)* *sige* »mund plus streg« skriver PER ASSOCIATIONEM ordet 'sige'. *Fig. (18)* *kurv* skriver naturligvis ordet 'kurv', men som LYDLÅN det ligegyldige ord 'tredje per-

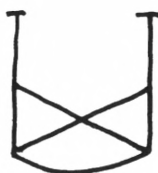
»mund plus streg«
association



[gʷat] 'sige'

Fig. 17. Sige

»kurv«
billede og lydlån



[gjøg] 'kurv' og
'hans, hendes, dens,
dets, deres'

Fig. 18. Kurv

sons personlige pronomener i genitiv'. *Fig. (3) fugl* skriver, som vi har set, 'fugl', og som LYDLÅN ordet 'at være'. *Fig. (13) symboler*: Vi genkender de »tre streger«, der som symbol skriver ordet 'tre', og »én streg«, der skriver talordet 'én'.

Kineserne udtrykker sig altså formodentlig ikke i højere grad i løsgående, uafgrænsede begreber end andre mennesker. Der er i hvert fald ikke noget i deres skrift, der tyder på det. Den kinesiske skrift er det historiske resultat af det kinesiske sprogs struktur, og den sætter sig for at gøre det samme som andre skrifter, at gengive ord med lyd og tyd. Lydgengivelsen er mindre præcis end i de bedste alfabetiske ortografier, til gengæld udsagde den oprindeligt (og til en vis grad endnu) også noget, om end upræcist, om betydningen. Den er formodentlig i sin moderne form ikke vanskeligere at lære end dansk eller engelsk retskrivning.

Det europæiske sprog

JOHNNY CHRISTENSEN

I begyndelsen af James Joyce's *Ulysses* citerer en af de unge studenter med hørlig fryd titlen på en middelen-gelsk tekst 'Againbite of Inwit'. Det betyder: 'Samvittig-hedens Nag', og man tænker, hvis man kan engelsk, »'Remorse of Conscience' burde det hedde«. Kan man lidt latin, bemærker man at de enkelte dele af ordene på dansk og på det gamle engelske og det nyere latin-engelske svarer til hinanden:

<i>again</i>	til	...	til	<i>re</i>
<i>bite</i>	til	<i>nag</i>	til	<i>morse</i>
<i>in</i>	til	<i>sam</i>	til	<i>con</i> (så nogenlunde)
og <i>wit</i>	til	<i>vit-tig-hed</i>	til	<i>sci-en-ce</i>

På engelsk har latinen åbenbart vundet frem på bekostning af et mere indfødt præget ord. Det viser sig at være et fænomen der tager sin begyndelse med Vilhelm Erobreren (1066 and all that). Men også dansk og gammel-engelsk var jo bygget som det latinske ord. Det viser sig nu at hvis man slår op i en engelsk ordbog og samler alle de ord der tydeligt er latinske i form, vil man få en liste der næsten helt svarer til hvad man finder i ordbøger fra de romanske sprog. Mange ord er her naturligvis arvet fra latin, modersproget, men de har ændret sig ganske meget. Andre ligner latin betydelig mere, og de må være lånt ind igen fra et latin der åbenbart ikke har ændret sig. Franskmænd taler om 'lærde ord': 'svag', 'skrøbelig' hedder 'frêle', men det tilsvarende substantiv hedder 'fragilité', næsten ren latinsk i for-

men. Går vi til tysk og dansk og andre germanske sprog, vil vi til de samme opslag oftest finde ord sammensatte af arvede, indfødte dele, men sat sammen efter samme mønster som latinen, lige som ved 'inwit'. Der synes at være et stort ordforråd med et klart ensartet præg i det ydre, direkte lighed eller samme mønster for delenes sammensætning. Der er også mange ord hvor samme specielle anvendelse af et ord genfindes, fx 'gravity', 'tyngde', 'Schwere' i samme specielt fysiske betydning.

Dette fælleseuropæiske ordforråd har en særlig karakter: indholdet er normalt af almen 'abstrakt' art, det henfører sig til oprindelig filosofiske, teologiske, politiske emner, men sådanne som i vor kultur og dens opdragelse, både i skole og medier, er blevet allemands-eje. Jeg kommer tilbage til nogle tydelige eksempler, men ingen vil formentlig mere mene at det er særlig mærkværdigt eller indforstået at tale om virkelig-mulig, væsentlig-tilfældig, form-stof, omstændighed, betingelse, forudsætning, fornuft, begreb, årsag-virkning, udvikling, udtryk-indtryk, genstand, ting, forløb, tilstand; – dertil kommer ord med psykologisk-moralsk indhold som samvittighed, forestilling, indbildningskraft med mange flere.

Dette almene ordforråd har også en særlig indre sammenhæng og opbygning. Begreberne falder i grupper som kan siges at kortlægge områder af vores erfaring og støtte bestemte tankebaner. Det bestemmer ikke vore tanker ubønhørligt, men kan gøre os modtagelige for en sammenhængende opfattelse af tilværelsen. Man kan godt tale om en skjult metafysik. Dette er ikke mærkeligt, hvis følgende grove historiske skitse kan holde:

Ved den hellenistiske tids begyndelse (c. 300 f.Kr.)

var et ordforråd på græsk udviklet ved filosofers og videnskabsmænds sprogskabende arbejde, i forbindelse med udvikling af undervisnings- og forskningsprogrammer. Rammer for sådant virke fandtes i Athen og siden i Alexandria og andre byer. Dette almene sprogbrugsmønster udbredtes sammen med den græske kultur, *paideia*, opdragelse, som de selv kaldte den. Det græske sprog blev i denne forstand porten til og forudsætningen for den græske dannelse. Også romerne blev 'hellenister', som de ikke-græske kulturbærere blev kaldt. Men i Rom skete det særlige i århundrederne lige før og efter Kristi fødsel, at bevidste oplysningsfolk overførte det græske almene ordforråd til latinsk dragt. Derved opstod »latinske« ord som 'possibilitet', 'essens', 'kvalitet', 'demonstration', 'intention' og talløse andre. Dette sproglige medium var gennem middelalderen i brug ved den til kirken knyttede undervisning og tankevirksomhed. Teologien, og forkyndelsen, havde jo allerede i oldtiden måttet benytte sig af det almene eller filosofiske udtryksmiddel for at komme i kontakt med den eksisterende kulturverden. Kristendommen blev derved ikke blot en sekt blandt andre, men kunne bære en stillingtagen til dybtgående politiske og almene menneskelige problemer.

Lige fra Karl den Store (c. 800) og Alfred den Store (c. 900) arbejdede de germansksprogede lærde på at gentage hvad romerne havde gjort. Vi bør her også nævne Mester Ekkehard (c. 1300). Det engelske forsøg afløstes som nævnt af direkte lån som i de romanske sprogområder. Hvis det engelske skriftsprog ikke var blevet gendannet efter Normannertiden, men Alfreds tradition havde fortsat, havde vi måske sagt »needy« for 'necessary', »mighty« for 'possible', »whichness« eller »ownness« for 'quality', 'property'. I de tyske og nordi-

ske egne skabte behovet for oversættelse, mundtlig og skriftlig, og for mundtlig forkyndelse, kernen til et alment europæisk ordforråd i indfødt dragt. Da latinen veg som fælleseuropæisk meddelelses- og undervisningsmiddel i det 18. århundrede, kom den sidste vældige sproglige nationale omformning af fælleslatinen, i Tyskland med Chr. Wolffs tysksprogede lærebogssystem for Universitetet, i vort eget land med F.C. Eilschovs liste over danske tekniske termer til afløsning af de latinske.

Det 19. århundredes nationale frigørelse ledsages af udformningen af moderne skriftsprog. Man kan der se den sproglige skabelsesproces gentages ved intenst arbejde på kort tid. Finsken er nærliggende at nævne.

Det følgende giver nogle eksempler på det dybtliggende i fællessprogets art og indflydelse, med indgangspunkt i aristoteliske termers videreliv.

Det almene i sproget

Der er, som sagt, ikke noget mærkeligt eller fremmedartet ved de nævnte ord. De udgør et dansk almenvokabular og kan bruges i uendeligt mange forbindelser. Hvis man forestillede sig at der blev udstedt et forbud mod at bruge disse ord, ville det være højst ubekvemt! De giver os en ramme, en fælles filosofisk og moralskpsykologisk referensramme, som er nødvendig hvis vi skal kunne tale sammen.

Ligegyldigt hvad vi fx mener om et givet moralsk spørgsmål, eller om hvordan to moralske opfattelser passer sammen, eller hvilken vi skal vælge af dem, så må vi, hvis vi overhovedet skal diskutere sagen, have et fælles metafysisk grundvokabular af abstrakt art. Vi må være i stand til at sige noget om vilje, følelser, tanker, begær, behov, osv.

Betragt engang følgende konstruerede eksempel:

»... Er nu alt dette væsentligt? Kunne det ikke være forekommet ved tilfældige omstændigheder? Det er jo i det hele taget vanskeligt at opløse tilsyneladende forudsætninger i bestanddele. Det drejer sig derimod om at samordne egenskaber ved emnerne med begreber af regulerende art. En faktisk gennemførelse af dette foretagende må jo svare til stoffets iboende muligheder.«

Hvad handler denne tekst om? Det er ikke til at vide. Den kunne udmærket i en bestemt sammenhæng handle om noget ganske specielt og være en udmærket fornuftig redegørelse for et hjørne af et eller andet problem.

Citatet kunne handle om hvad som helst, men vi har lov til at stille den betingelse, at det skal handle om noget. Man kan nemlig også misbruge disse ord, som om det der siges, drejer sig om noget væsentligt. Derfor er det nyttigt at være klar over hvad der er karakteristisk ved disse ord, så man kan skelne mellem den ene og den anden brug af dem.

Lette at oversætte

Hvis man forsøger at oversætte det konstruerede eksempel ovenfor til andre sprog, går det forbavsende let. Man kan næsten fra ord til ord oversætte stykket til engelsk, hvor vi finder latinske låneord (fx væsentlig/*essential*, tilfældig/*accidental*, omstændighed/*circumstance*). På de romanske sprog gælder det samme. De mere abstrakte ord i de engelske og romanske versioner er tydeligt latinske og svarer en-til-en til deres danske over-

sættelser. Det viser sig endvidere, at de danske, når de er sammensatte, svarer led for led til de latinske: omstænd-ig-hed = *circum-stant-tia*, forud-sætning = *præ-sup-positio*, osv.

Sådanne ord på dansk, andre nordiske sprog, og tysk, er dannet ved en slags kalkering fra latin, er altså »lån« lige så fuldt ud som, men mere skjult end egentlige låneord som *relation*, *position*, osv. Der er tale om strukturlån, mønsterlån, »byggelån«.

De fleste af disse lånedannelser er opstået i middelalderen fra den latinske sprogform der i den senere del af antikken og i middelalderen anvendtes for at udtrykke netop almene, teoretiske, og, vigtigt, også religiøse emner. Ordene er dannet af bestemte personer, som stod i den situation at skulle formidle en fremmed kultur, den vi nu opfatter som fælleseuropæisk.

Kulturforskelle i sproget

Det forholder sig modsat, hvis man sætter sig for at oversætte de ord vi bruger om de konkrete dagligliv. Dem kan det være umuligt at finde en ord-til-ord oversættelse af. Selv mellem nabolande er der små kulturforskelle, som giver sig udtryk i sproget, fx hvad måltider kaldes. I kulturer der er fjerne i rum eller tid, er forskellene så store at indlæring af gloser samtidig er et møde med anderledes livsformer, institutioner og normer.

I det gamle Rom er ord som normalt oversættes med *værdig* og *tung*, betegnelser for grundlæggende moralske og politiske realiteter, som kun forstås som led i et kultursystem. På den anden side skal man se efter om en tilsyneladende »korrekt« oversættelse er dækkende i hvad jeg vil kalde »funktionel« forstand. Digteren og fi-

losoffen *Seneca* var ‘*Kejser Neros lærer*’. Reelt var han Roms statsminister, men dette opslag finder vi ikke i en dansk-latinsk ordbog.

Ord kan betegne de samme genstande på to sprog, altså være »lette« gloser, og dog har de forskellige konnotationer, associationer, overtoner. Dansk mælk og latinsk *lac* betegner samme velkendte hvide væske, men i vor tid er mælk frisk, kold, sund – i oldtiden, og i andre dele af verden, er mælk varm, vammel, dyrisk, drikkes af barbarer og kykloper.

Cicero

I det gamle Rom er *Cicero* (1. århundrede f.Kr.) den der skaber vort almene ordforråd eller danner mønstret for denne sprogskabende virksomhed. Han overfører et vokabular fra græsk, som igen for størstedelen er skabt af de græske filosoffer, med *Aristoteles* (4. århundrede f.Kr.) som den første, og Stoikerne som de vigtigste senere bidragydere.

To eksempler på Ciceros indsats:

1. Platon havde konstrueret ordet *poiotes* »hvordanhed« efter tilsvarende ord af typen »hvidhed«. Cicero danner nu analogt *qualitas* i betydningen (grund)egen-skab. Dette ord lever jo på engelsk og romansk og som låneord. Vores egenskab svarer til *property* og betød oprindeligt en kvalitet særegen for et givet emne. (Platon, *Theaitetos* 182a, Cicero, *Academica* I, 24ff.)
2. Vort ord grundstof er en selvstændig nydannelse til gengivelse af det som fremmedord kendte ‘element’. *Elementum* er Ciceros forslag til dækning af betydningen grundstof. Det græske *stoicheion* havde fået den-

ne betydning, måske som analog udvidelse i forhold til betydningen 'bogstav'. *Elementum* var det latinske ord for bogstav, lad det da, siger Cicero, også betyde grundstof. (Cicero, *Academica* I, 24ff.).

Da biskop Wulfila i 4. århundrede efter Kr. skulle skabe en gotisk sprogform til bibeloversættelse og -kommentar, lod han et ord svarende til dansk stav (= bogstav) også betyde 'element' 'stoicheion' i videnskabelig betydning.

Aristoteles

Aristoteles' filosofi er et stort anlagt forsøg på at anskue tilværelsen og verden som en enhed. For at nå et sådant syn må man have en tænkning som gengiver forandringen i verden, og en som repræsenterer noget fast og blivende. Disse to sider af virkelighed var blevet accentueret skiftevis af forskellige tænkere. Hos Platon lå løsningen af den stadige konflikt mellem den tilsyneladende flimrende forandring og den enhed, den orden han drømte om, i teorien om de to verdener: Ideernes evige verden og denne verden, som er en afspejling, en ufuldkommen gengivelse af et fuldkomment mønster.

Denne tanke var Aristoteles blevet opfostret med ved Platons Akademi i 20 år. Men han var utilfreds, fordi han savnede en forbindelse mellem ideerne og virkeligheden. Hvorledes kan en isoleret, i afsondrethed eksisterende samling af former være årsag til vor brogede verden? Idelæren fødtes af en trang til at finde frem til noget konstant, en garant for orden og overskuelighed. Denne trang og overbevisningen om at den kan tilfredsstilles, er forudsætningen for al videnskab, og denne trang måtte også Aristoteles søge at komme i møde. Derfor omformer han idelæren til noget nyt.

Virkeligheden er én, og virkeligheden er den verden vi lever og rører os i. Men hvis vi iagttager den nøje, ser vi at der ved hver enkelt ting, hvert fænomen, er visse træk som kan skifte fra øjeblik til øjeblik, mens andre forbliver uforandrede. Et menneske, fx, kan skifte udseende, det kan vokse, blive klogere, blive syg eller rask, men der er dog nogle egenskaber et menneske må beholde for at vi kan blive ved med at kalde det »et menneske«. Disse træk tilsammen ville vi vel kalde menneskets væsen eller natur. Og hvis vi bruger en sådan udtryksmåde, taler vi faktisk aristotelisk filosofi.

Væsentlig og tilfældig

Ville det ikke være en højst besynderlig situation, hvis vi pludselig ikke længere kunne bruge begrebet »væsentlig« og dets modsætning »tilfældig«, når vi stod over for at skulle undersøge eller beskrive et eller andet emne, eller skulle orientere os i en eller anden situation? Men det faktum at vi i en lang række tilfælde bruger netop de to begreber »væsentlig« og »tilfældig«, er en direkte arv fra Aristoteles. Endog ordene selv er oversættelser, gennem latin, af græske aristoteliske filosofiske fagudtryk. Hvis vi kender de træk ved en ting som vi altid finder hos den, kender vi dens væsen. Og da kan vi begynde at tale om et videnskabeligt kendskab til det pågældende; for nu kan vi forudsige noget om en ting, nemlig at den altid vil optræde i overensstemmelse med sit væsen. De tilfældige egenskaber derimod, som en ting måtte have det ene eller det andet øjeblik, kan skifte. Og dem har vi, ifølge Aristoteles, ingen sikker viden om.

Væsen(t)lig er (på tysk) dannet efter mønstret fra *essentialis* (verbet være + en adjektiv-endelse). Tilfældig

fra tysk *zu-fällig* er »byggelån« fra *accidentalis* adjektiv dannet af verbet *ad-cidere* (grundform *ad-cadere*) ordret 'falde til', altså 'lægge sig til'. Dette stammer på samme måde fra en græsk form.

Definition

Man kan godt forstå hvorfor Aristoteles lægger så stor vægt på begrebet »en definition«. En definition er nemlig et sprogligt udtryk der, så kort som muligt, fortæller os noget om en ting der altid og på ethvert sted gælder om denne. Dette, og hvad vi kan slutte os til derfra, udgør vor viden om det pågældende. En definition, siger Aristoteles, gengiver en tings væsen og er svar på spørgsmålet: »Hvad er det?« Det kan synes trivielt at påpege at dette spørgsmål stiller vi moderne mennesker ustandseligt. Men det trivielle skyldes vanen: det er gået os i blodet, når vi møder noget vi ikke kender, eller ikke kender helt, at spørge »Hvad er det?«, og så forvente en bestemt type svar.

»Hvad er det?« siger vi fx og peger på et vækkeur. Svaret er: »Det er en tidsmåler, som desuden har den egenskab at den kan indstilles til at vække folk på bestemte tidspunkter.« Vi henfører altså først det pågældende til en mere omfattende gruppe af ting, som vi mener at kende, for dernæst at tilføje en særlig egenskab som netop er karakteristisk for den ting vi vil have forklaret.

Aristoteles kalder den større gruppe »slægt« (oversættelse af græsk *genos* og latin *genus*), og den mindre »art« (græsk *eidos*, egentlig 'udseende', gengivet på latin ved *species*). Enhver ting er et individ, men det tilhører en art med særlige egenskaber inden for sin slægt. Dette lyder meget enkelt, men når vi er så vant til

at reagere på denne måde, så er det fordi vi tænker aristotelisk. Vi mærker vor afhængighed af dette skema når vi spørger »Hvad er lys?«, og af fagfolk får at vide at vi ikke kan få et svar af ovennævnte type. Vi har en følelse af at blive snydt på en eller anden måde.

Form og stof

For Aristoteles er det virkelige, dvs. de byggesten hvoraf vor verden består: de enkelte konkrete ting – mennesker, dyr, huse, grundstoffer i fri form, himmellegemer, osv. Heri ligger hans modsætning til Platon, som mente at den egentlige virkelighed ligesom lå bagved den vi kender. Imidlertid lever Platons tanker videre i Aristoteles, fordi han ser at det der gør at vi kan vide noget bestemt og se en orden i tilværelsen, er, at hver selvstændig ting, foruden af tilfældige egenskaber, også er karakteriseret af et sæt af væsentlige uforanderlige egenskaber. Hver ting har et væsen som det har fælles med andre ting af samme type. Dette væsen kan også, især når Aristoteles giver en beskrivelse af naturen, kaldes »form«, det samme ord som Platon bruger om sine ideer.

Begrebet *form* bruges af Aristoteles sammen med begrebet *stof* (på latin: *materia*). Faktisk er, fra ét synspunkt, hele verden for Aristoteles et sammenhængende system af sådanne former, som alle står i bestemte erkendelige forhold til hinanden. Vi kan godt bruge Aristoteles' gamle eksempel: *En kugle af bronze*. Vi giver en rimelig beskrivelse af denne ting, hvis vi siger at det er noget hvis *form er kugleagtig* (det kunne vi eventuelt bestemme matematisk), og at tingen *består af bronze*. Denne opfattelse af en ting forekommer os vist næsten igen trivielt. Overvej nu følgende: Er det ikke netop det-

te: bevidst at skelne mellem en tings struktur på den ene side, og på den anden side det materiale som får denne bestemte struktur – er ikke netop denne skelnen en umådelig vigtig forudsætning for vore tanker? Her bør man nok indskyde, at begrebet form er mere omfattende hos Aristoteles end i almindelig dansk sprogbrug, hvor det mest går på det ydre, ordet 'struktur' er måske mere dækkende.

Form er på dansk et lån fra latin *forma*. Dette har overtaget det græske *morphes* filosofisk abstrakte betydning, fordi det i øvrigt svarer til det græske ord i dets sædvanlige betydning af 'ydre skikkelse'. *Stof* er en parallel generalisering til *materia*, som egentlig betyder tømmer, ved. Romerne tildeler ordet den brede betydning fordi det i øvrigt svarer til det græske *hyle*, egentlig tømmer, skov. Generaliseringen sker gennem en analogi: alt hvad der forholder sig til en genstand som træ til en trægenstand vil vi nu kalde »træ« i bred forstand. Ved betydningslån får vi det latinske *materia* (også egentlig = 'træ, tømmer'). *Stof* har i nyere tid overtaget *materias* rolle, egentlig betød det vel fyldt til puder og lignende.

Man skal forestille sig at Aristoteles ser hele verden som en samling af ting eller fænomener der kan ses og forstås i sammenhæng, som et system af mere eller mindre komplicerede former eller strukturer, som er således ordnet at nogle mindre komplicerede former kan forbindes med hinanden og optræde som stof eller materiale for mere komplicerede eller »højere« former. Og man vil også forstå hvor dybt forankret vi endnu i dag er i den idé, at verden er et sammenhængende hele, som principielt er tilgængeligt for en fornuftsmæssig, systematisk eller videnskabelig erkendelse.

Mulighed og virkelighed

Dette fører frem til endnu et vigtigt begrebspar som Aristoteles bruger som instrument for sin analyse af tilværelsen: *mulighed* og *virkelighed*. Igen viser det sig at vore danske ord er oversættelser af græske filosofiske fagudtryk. Aristoteles' videnskabelige sprog er, som jeg har sagt, en bevidst præcisering og systematisering af det daglige sprog og den daglige tanke. Gang på gang finder man hos Aristoteles vendinger der, som disse udtryk, har forskellige betydninger, hvorefter han præciserer dem og vælger en bestemt mening som han vil bruge i sit fagsprog. Historisk er det gået sådan at Aristoteles' fagudtryk er vendt tilbage til det daglige sprog, for vort vedkommende gennem det af græsk og latin dybt prægede »højere« skriftsprog.

Det forekommer vel os selvfølgelig i en given situation, ved et givet problem at formulere vor tanke således: Hvilke muligheder foreligger, hvilke af disse kan eller bør vi virkeliggøre? I Aristoteles' system indføres disse begreber først og fremmest for at sætte os i stand til at beskrive hvad der har at gøre med bevægelse, forandring, udvikling. Enhver ting har, foruden sin faktiske *virkelige* egenskaber, også en række *mulige* egenskaber, men kun visse muligheder. Ægget har i sig muligheden for at blive til en høne, men ikke til en elefant. Aristoteles opfatter forandring som bestemt af et spil mellem mulighed og virkeliggørelse af mulighed. At kunne beskrive og forudsige en forandring eller proces, eller, Form praktisk set, at kunne forarbejde et materiale, vil sige at kende de muligheder der ligger i tingene. Når vi i fysikken taler om begrebet *potentiel energi*, så er dette en videre udvikling af en oprindelig aristotelisk tanke. Som teknikere, fx, kan vi se i et vandfald at der ligger visse muligheder for noget nyt i det, vi kan bygge en

dæmning. Denne mulighed, *potentiale* som det hedder på latin, har for os en tydelig realitet. Vi er blevet vænnet til, som det hedder, at se efter uudnyttede muligheder.

De græske ord *energeia* og *dynamis* = 'virksomhed, flid' og = 'kraft, magt', hænger sammen med verber der betyder 'arbejde, virke' og 'være stærk, være i stand til'. De tilsvarende latinske verber *agere* og *posse* danner på Ciceros tid og senere grundlag for abstrakter som *actus*, *actualis* (adjektiv), *actualitas*, *potentia*, *possibile* (adjektiv), *possibilitas*. Germanerne giver tilsvarende lånedannelser netop den abstrakte betydning: *Wirklichkeit*, *Möglichkeit*.

Et stumt folk

Tænk denne aristoteliske vane bort, og vor verden ville se meget anderledes ud. Tænker vi hele det almene ordforråd jeg indledte med at tale om, væk fra vore moderne sprog, ville vi blive et stumt folk. Direkte eller indirekte må noget af denne dybtliggende kulturelle underbygning kunne indgå i skolens undervisning. Den afspejler vores fælles europæiske tankesæt og kan hjælpe til at identificere kulturel påvirkning, enhed og forskel.

Der findes i en vis forstand et europæisk sprog. Det er skabt af tænkere og oplysningsfolk ved bevidst at arbejde med nedarvede ord og deres betydning, og ved at bruge mønstre fra græsk og latin for at skabe nye ord, måske med fremmedartet betydning, men i en dragt der kunne virke mere fortrolig. Vort sprog er i vidt omfang kultur og bevidst skaben, ingen sproglig udvikling er uundgåelig. Man skal også være forsigtig med at henvise til 'almindelig sprogbrug' som til noget særlig medfødt, førvidenskabeligt, førfilosofisk. Det menneskelige

er i særlig grad det skabende. Det giver ansvar: vor brug af sprogets midler til tale og samtale, tanke- og følelsesudtryk, kan, over for andre, være afsluttende, udelukkende, selvbekræftende, – eller: åbnende, indoptagende, formende, samlende, og selvudvidende.

Vore forgængere og forfædre havde mod til at bruge og forme vort sprog, efter hvad de lærte fra de gamle eller fra de fremmede, eller ved deres egen tankes uro og eftertankes ro. Måtte vi bevare dette mod til at fæstne tanken i talen.

Litteratur

- Betz, Werner, »Lateinisch und Deutsch«, i *Der Deutschunterricht*, 1951 Heft 1.
- Christensen, Johnny, »F.C. Eilschov og hans sprogdannende virke«, i *Renæssancestudier* 1, edd. M. Alenius & P. Zeeberg, København 1983.
- Eggers, Hans, *Deutsche Sprachgeschichte* I, Rowohlts deutsche Enzyklopädie 185-86, Hamburg 1963.
- Eucken, Rudolf, *Geschichte der philosophischen Terminologie*, Leipzig 1879.
- Mygind, Benedicte, »Oversættelse af græsk stoisk terminologi hos Cicero og Seneca«, i *Hellenismestudier 2: Aspekter af Hellenismen*, red. Troels Engberg-Pedersen, Per Bilde, Lise Hannestad og Jan Zahle, Aarhus 1990 (s. 52-64).
- Mygind, Benedicte, »En model til bestemmelse af oversættelsesprincipper med udgangspunkt i oversættelse af græsk stoisk terminologi til latin«, i *Hellenismestudier 10: Sproget i Hellenismen* (under trykning), Aarhus 1995.
- Mygind, Benedicte, »The Hellenization of the Latin Vocabulary«, i *Acta Hyperborea 5: Aspects of Hellenism in Italy*, Copenhagen 1993 (s. 213-27).
- Pilz, Anders, »Aristoteles i svenskan«, i *Annales Acad. Reg. Scientiarum Upsaliensis*, vol. 23, 1980.
- Stender-Petersen, Adolf, og Knud Jordal, »Das griechisch-byzantische Erbe im Russischen«, i *Acta Congressus Madvigiani, Hafniae*

MDMLIV, vol. V: *The Classical Pattern of Modern Western Civilization: Language.* = *Travaux du cercle linguistique de Copenhague*, vol. XI: *La structure classique de la civilisation occidentale moderne: Linguistique.* København 1957 (s. 163-218). [Dette arbejde giver det østlige modsvar til nærværende essays emne, og behandler linjen fra græsk over oldslavisk til russisk.]

Dele af nærværende essay har i forskellig form været forelagt før, mundtligt og skriftligt. Jeg henviser især til *Uddannelse* 8, Undervisningsministeriets tidsskrift. Oktober 1992, og til *Aristoteles om mennesket* ved Johnny Christensen, Troels Engberg-Pedersen, Mogens Herman Hansen, Chr. Gorm Tortzen. København 1993.

Fra sprog til sprog – om oversættelse

PER ØHRGAARD

En af mange vanskeligheder ved at behandle emnet oversættelse består i, at der er få overgange mellem de generelle problemstillinger, som altid har været de samme¹ og kan virke banale, og de enkelte eksempler, som nok kan være nye, men også er uendelig mange og langtfra altid giver mulighed for generalisering. Disse betragtninger vil ikke danne nogen undtagelse. De berører dels den evige diskussion om, hvad oversættelse kan og bør, dels anfører de nogle få eksempler.

Splittelsen mellem det uendeligt store og det uendeligt små gør sig, så vidt jeg kan se, gældende også i meget af den efterhånden omfangsrige litteratur om oversættelse. På den ene side drøfter man, om oversættelse er en kunst, et håndværk eller en videnskab – eller måske snarere en kombination af alle disse tre –, og man siger, at vi må se at komme fra de tilfældige anekdoter til en kategorisering og klassificering af vor viden. På den anden side ender det alligevel gerne med kommentarer til konkrete problemer, som ikke er dækket af klassificeringen. Denne er i reglen så grov, at den ikke yder nogen hjælp til den, der skal foretage en oversættelse; oversætteren tager ved lære af eksempler snarere end af teorier. Jeg bekender, at jeg betragter oversættelse som en praktisk anvendelse af sproglig indsigt og ikke optræder som litteraturforsker, når jeg oversætter. Forholdet kan sammenlignes med forholdet mellem f.eks. musikvidenskab og praktisk beherskelse af et instrument. De udelukker ikke hinanden, de kan endda støtte hinanden – men de forudsætter ikke hinanden, og de skaber ikke hinanden.

Havde der været flere overgange mellem det generelle og det specifikke, ville man formentlig også være nået længere i retning af maskinoversættelse, end man er. Fremskridtene er trods store investeringer af talent og i perioder også af penge sket mærkbart langsommere end på andre områder inden for databehandling. Sprogbeskrivelsen synes stadig for ufuldkommen til at danne basis for en mekanisering af oversættelse – eller også er der principielle hindringer for dennes digitalisering. Endnu kan maskinel oversættelse ikke konkurrere med såkaldt »humanoversættelse« i henseende til præcision, tempo eller pris. For så vidt angår litterær oversættelse, tør man vove den påstand, at det aldrig vil blive tilfældet – både fordi litterær oversættelse er for kompliceret, og fordi litterære oversættere ikke honorerer nær så godt som translatører, og den mulige besparelse derfor ikke ville være nær så stor.

Det er altid muligt at argumentere for, at oversættelse ikke kan lade sig gøre, og der er altid blevet oversat. Behovet har været der, om ikke fra verdens skabelse, så fra ikke længe efter: Herren »steg ned for at se byen og tårnet, som menneskene byggede« [...] »Så sagde Herren: »Se, de er ét folk med samme sprog. Når de begynder at handle sådan, vil intet af det, de planlægger, være umuligt for dem. Lad os stige ned og forvirre deres sprog, så de ikke forstår hinanden.« Så spredte Herren dem derfra ud over hele jorden, så de måtte holde op med at bygge byen. Derfor hedder den Babel, for dér forvirrede Herren sproget på hele jorden, og derfra spredte Herren menneskene ud over hele jorden.«²

Babelshistorien er en kollektiv syndefaldsmyte: blev Adam og Eva uddrevet af paradiset på grund af deres kundskabstrang, så bliver menneskene spredt på grund

af deres planlægningstrang. De kan ikke alt, hvad de sætter sig for, og et af midlerne til at lære dem det er at give dem forskellige tungemål; med de forskellige sprog sættes en principiel grænse for kommunikation («så de ikke forstår hinanden») – en grænse, som oversættelser kan gøre mindre følelig, men ikke helt overskride.

Det kan kun Helligånden, som det ses i Apostlenes Gerninger: »Og tunger som af ild viste sig for dem [disciplene/apostlene], fordelte sig og satte sig på hver enkelt af dem. Da blev de alle fyldt af Helligånden, og de begyndte at tale på andre tungemål, alt efter hvad Ånden indgav dem at sige. [...] Da nu denne lyd hørtes, stimlede folk sammen, og de blev forvirret, fordi hver enkelt hørte dem tale på sit eget modersmål. De var ude af sig selv af forundring og spurgte: »Hør, er de ikke galilæere, alle de, der taler? Hvordan kan vi så hver især høre det på vort eget modersmål? Vi parthere, medere og elamitter, vi der bor i Mesopotamien, Judæa og Kappadokien, Pontus og provinsen Asien, Frygien og Pamfylie, Egypten og Kyrene i Libyen, vi tilflyttede romere, jøder og proselytter, kretere og arabere – vi hører dem tale om Guds storværker på vore egne tungemål.«³

»Gå ud og gør alle folkeslagene til mine disciple,« sagde Jesus (Matth. 28, 19), og her opregnes de folk for folk; det siges ikke blot generelt, at alle forstår det, nej, de forstår det hver især. De sidder ved ruinerne af babelstårnet og ser med ét en mulighed for at erstatte højhuset med en tæt-lav bebyggelse. Sprogene ophæves i og for sig ikke, men evangeliets sprog er så mægtigt, at det taler i alle tunger samtidig. Forvirrede er tilhørerne ligefuldt, for nu havde de jo vænnet sig til en sproglig afstand, der også kunne bruges til at holde sig budska-

bet fra livet. Da de kan høre det, kan en manglende omvendelse ikke undskyldes med forståelsesvanskeligheder.

Ud over at den først citerede tekst oprindelig er på hebraisk, den anden oprindelig på græsk, og at de altså begge her er oversat til dansk, rummes der et klassisk oversættelsesproblem i den første. Alle bibeloversættelser anfører, at Babel indgår i et ordspil, idet »forvirre« på hebraisk har radikalerne b-l-l (balal). Skulle man altså oversætte den fulde sproglige betydning, måtte man kalde byen for »Virr« eller lignende (og v-r-r er fonetisk slet ikke så langt fra b-l-l), men det kan man jo ikke, når stedet hedder Babel. Her ser man, hvad man står overfor, når det sproglige udtryk ikke kun henviser til en objektiv virkelighed, men indgår i den, her endda med den pointe, at det er selve sprogforvirringen, der giver byen dens – på alle sprog samme! – navn.

Oversættelse af netop Bibelen viser mange problemer i renkultur, for her skal man i ekstrem grad tilgodesee både tekstens autoritet og dens forståelighed for alle. Vi har for nylig fået en ny Bibel på dansk, og den har været ledsaget af mange debatter. De handler sjældent om betydning i mere snæver forstand – her har mange århundreders filologi gjort sit –, men om den kulturelle kontekst, forholdet mellem Skriftens og vor egen. Denne sidste kan man desuden forstå både som den aktuelle og som den, der er blevet til gennem århundreder.

Kan man sige om Maria, at hun »ventede et barn«, i stedet for at hun »var frugtsommelig«, uden at ændre hele stemningen i historien om Jesu fødsel? Modsat: hvis man af pietet undlader at modernisere, vil man så ikke gøre Bibelen til en antikvitet i stedet for et levende budskab? Også den oversættelse, nogle i dag helst så

bevaret, var jo ny engang. Således gribes altså selv den hellige skrift af tiden. Vel er originalteksten altid den samme, men enhver læsning af den er ny, og en oversættelse er en læsning – i øvrigt ofte den grundigste.⁴

Ludvig Holberg skriver i Epistel 368: »Hvad Bibelske Bøger angaaer, da haver jeg vel sagt, at man ikke bør binde sig til de *Orientaliske* Talemaader, som skurre for meget udi Ørene, dog maa derudi holdes Maade; thi jeg kand ikke gandske bifalde dem, som ville have den heele Bibel satt udi nu brugelig Stiil, som for Exempel: i steden for Høvedsmand ville sætte *Capitaine*, og i steden for den brugelige Bibelske Hilsen, hil være dig, eller Fred være med dig, betiene sig af god Morgen eller god Aften. Jeg laster ikke saadan *Reformation*, jeg siger alleene, at den ikke befalder mig, helst, saasom jeg seer, at de fleeste *Nationer* lade den gamle Bibelske Stiil blive u-rørt, hvilken de *distingvere* fra den verdslige, og hvilken meenige Mand anseer som *venerabel* og *Majestetisk* i Henseende til dens *Antiquitet*.« Holberg ville for sit vedkommende ikke driste sig til »i steden for hil være dig, o Høvidsmand, at sige: God Morgen Herr *Capitaine*«. ⁵

Det forstår man jo godt; men allerede den ældre oversættelse indebærer en forskydning i forhold til originalens kulturelle kontekst, og den står ikke nødvendigvis originalen nærmere end den nye. Dog har man til en vis grad fulgt Holbergs princip i den nye danske oversættelse; der står jo ikke, at Maria »var gravid«, men at hun »ventede et barn«.

Holbergs syn på bibeloversættelse er ikke mindst interessant, fordi han ellers som en god oplysningens mand går ind for, at en oversættelse først og fremmest skal gavne forståelsen af en sag, et indhold, hos den, der læser den. I Epistel 342 erklærer han således, at der

blandt de regler, en oversætter må iagttage, er »denne: At man udi Stilen ikke binder sig for meget til *Originalerne*; thi hvert Sprog haver sit Egenskab, og hvad, som udi et er en Zirath, er udi det andet en Vanheld. Og er det i den Henseende, at man maa vogte sig for alt for *literale* Oversættelser; hvorved et Sprog gøres latterligt og ukiendeligt.«⁶ – »Jeg haver seet nogle Danske *literale* Oversættelser af visse Franske *galante* Skrifter; men intet er kommet mig meere latterligt for, end naar man, for Exempel, i Steden for at sige vidtløftige *Raisonnemens*, siger: En Vand-Flod eller Synd-Flod af *Raisons* (*un deluge des Raisons*) som er en ziirlig fransk Talemaade, men bliver utaaelig udi vort Sprog.«⁷ At Holberg som digter havde stor fornøjelse af den slags, er en anden sag: Hans stykker vrimler med eksempler på »literale« oversættelser eller lignende: »Naar man observerede, merkede og gav Agt paa dens Fart og Gang, da maatte man forundre sig ikke mindre over Fartens Hastighed end Maadens Underlighed at gaae paa;« – sådan beskriver Else Skolemesters den gloende drage over Roskilde i *Barselstuen*.⁸ At ejheller regulære oversættelser er helt ligetil, viser Stine Isenkræmmers, som siger »Flansborg« (med nasal) for Flensborg: »*Oui Madame!* Flensborg det er Dansk. Mesten alle Byer og Stæder skrives anderledes paa Fransk, som *per exempel*, Kiøbenhavn kaldes *Copenhague*, Norge *Normandie*, Jylland *Judee*, og Jyderne (som er meest underlig) kaldes *les Juifs*.«⁹

En pragmatisk indstilling til oversættelse præger hele det 18. århundrede. Man finder den endnu så sent som i den mindetale, Goethe i 1813 holdt over sin afdøde kollega Christoph Martin Wieland: »Der findes to oversættelsesmaksimer. Den ene kræver, at en fremmed na-

tions forfatter bringes over til os, således at vi kan betragte ham som en af vore; den anden derimod stiller det krav til os, at vi begiver os over til det fremmede og indstiller os på dets forhold, dets måde at tale på, dets ejendommeligheder. Begge disse maksimers fortrin er ved mønstergyldige eksempler tilstrækkelig velkendte for alle dannede mennesker. Vor ven, som også her søgte middeelvejen, gjorde sig umage for at forene de to, men som en mand af følelse og smag foretrak han i tvivlstilfælde den første maksime.«¹⁰

Men når Goethe taler om to maksimer og ikke kun om god og dårlig oversættelse, skyldes det, at man kan sætte accenterne anderledes, end han gør – og det gjorde man i stigende grad netop omkring år 1800. For romantikerne skulle en oversættelse først og fremmest rette sig efter den tekst, man havde med at gøre. Hvis så det sprog, man oversatte til, blev vendt og drejet lidt mærkværdigt, var der ikke noget at gøre ved det: teksten måtte ikke antastes. Romantikerne ville have svaret Holberg, at de præcise talemåder jo ikke bare var franske i al almindelighed, men en bevidst stil, som derfor ikke skulle tones ned på andre sprog.

Den pragmatiske opfattelse af oversættelse: at den først og fremmest skal etablere et værk, som er bekvemt at læse på det sprog, man oversætter til, skriver sig ikke fra, at man tidligere tog lettere på de litterære værkers form end på deres indhold. Holberg og Goethe mente rigtignok, at der findes noget i værket, som vil være der også efter en oversættelse, man kunne måske kalde det en slags sproguafhængigt indhold: Goethe sagde f.eks., at hvis man ikke kunne få Shakespeare på blankvers med det samme, måtte man have ham på prosa til at begynde med – Shakespeare skulle nok klare sig. Men begge d'herrer levede i en tid, der satte de bundne for-

mer højest, og som indgående diskuterede sprog og stil.

Fællesnævneren for det pragmatiske og det æstetiske er imidlertid netop det »fælles«. Værket betragtes nok som produktet af en enkelt persons talent og flid, men tillige som udtryk for en mere omfattende kultur, og det er til syvende og sidst den, man formidler.¹¹ Den dominerende æstetiske opfattelse er på Holbergs tid den, at de klassiske autores er alle tings mål – inden for den europæiske verden for både originaler og oversættelser –, blot nærmer sprogene sig idealet på forskellig vis. Så længe sådanne normer har gyldighed, må det principielt være muligt at oversætte: værket er i sidste ende en variant af en (fælles) norm.

Med (helt bogstaveligt!) andre ord: skønt man siger noget andet på et andet sprog, er det muligt at udtrykke det samme, ja faktisk er det kun muligt, hvis man siger noget andet. Det mente også Martin Luther i sit berømte skrift fra 1530 om oversættelse:¹² man skal ikke sige om Maria, at hun er »fuld af nåde«, som det ordret ville hedde efter Vulgata (Lukas 1, 28: bebudelsen), for en tysker vil uvægerlig tænke på en tønne fuld af øl eller en pung fuld af penge – nej, man skal skrive »du Holdselige«, hvis man ellers kan få den idé. En om man vil klassisk dansk romantiker, Adam Oehlenschläger, gør Goethes berømte digt *Der König in Thule* til *Kongen i Leire*. Det ville man næppe gøre i dag; men måske er de associationer, Goethe vil fremkalde med ordet Thule, bevaret bedre for danskere på denne måde end ved at bibeholde navnet.

Man kan sige, at de hidtil nævnte autoriteter lægger hovedvægten på sprogets system og mindre vægt på det individuelle i værket, i det mindste i teorien. De foretrak-

ker lingvistisk sagt en oversættelse fra *langue* til *langue* frem for en fra *parole* til *parole*. Men senest fra o. 1800 vinder som antydnet et andet synspunkt frem, først hos tyske romantikere, senere hos franske symbolister og hos modernister af alle slags og nationer. Jo mere kunstværket hævdes at være helt unikt, desto mere be-
tragtes dets individuelle sprog også som noget, der sam-
tidig omformer eller nyskaber selve systemet, og desto
stærkere må man enten hævde oversættelsens umulig-
hed – eller, da man jo alligevel oversætter på livet løs,
søge at opstille andre kriterier for oversættelse. Hvis
sprogene og kulturerne er så individuelle, som det –
under den nationale tankes opblomstring – hævdes, må
formidling mellem dem være endnu vigtigere end før.
Men det skærper debatten om, hvad oversættelse kan
og skal.

Et radikalt standpunkt blev indtaget af den tyske filo-
sof Friedrich Schleiermacher, som mente, at man i
oversættelsen skulle bruge sit eget sprog som et frem-
med, dvs. lade den fremmede tekst afgang, hvorledes
man skulle bruge sit eget sprog. Kun på den måde kun-
ne man yde teksten retfærdighed, og kun på den måde
kunne man yde læseren retfærdighed.¹³ Læserne må
gerne undre sig over sproget i en oversættelse, for den
er lavet for at konfrontere dem med noget andet end
det, de læser til daglig. Hvis fremmedheden ikke beva-
res, kan man undvære det nye bekendtskab. Mens
»pragmatikerne« altså ønsker et værk, der fremtræder,
som om det var skrevet på ens eget sprog, understreger
Schleiermacher, at det er det jo netop ikke – og det er
just det fine ved det. I yderste, let parodiske konsekvens
burde det førstnævnte synspunkt føre til, at oversætte-
ren selv skrev sine bøger, på sit eget sprog, medens det
sidstnævnte burde føre til, at man lærte det fremmede

sprog så godt, at man ikke længere havde brug for oversættelser.

Paul V. Rubow skriver i 1929: »En Versifikation, der udvisker Tankens Rynker og Folder i stedet for at trække dem op, er og bliver en Uting. Digterens Tanke og Tonefald ville komme bedre for Dagen i selv en middelmaadig Prosagengivelse.« Og stik imod dem, som vil mene, at metrum og rim må bevares netop af hensyn til den digteriske originalitet, skriver han: »Der ligger i Grunden i det stereotype Krav om metriske Oversættelser en æstetisk Materialisme. [...] Det er grusomt nok at flaa Huden af en Digter, men det er at føje Spot til Skade, naar man kaster nogle Klæder over den Flaaede og siger, de er hans Maal, dermed maa han give sig tilfreds.«¹⁴ For heller ikke metrik har samme betydning på forskellige sprog: den kulturbaggrund, som aleksandrinere ridser op for franskmænd og blankvers for englændere, skal måske kaldes frem med noget helt tredje hos andre nationer.

Tysk syntaks er anderledes end dansk – det har de fleste danskere sukket over. Altså kan man omforme det tyske til dansk, når man oversætter? Ja. Men Thomas Mann forstærker bevidst dette tyske særpræg i sin egen personlige stil. Altså skal man bevare det sære og fremmede? Jo. Men så bliver det måske endnu mere sært på dansk, end det var på tysk, hvor det trods alt kun var en lettere parodiering af noget gængs? Der er intet standard svar på den slags spørgsmål. »Oversættere«, skriver Villy Sørensen i 1961, »har ofte en fin sans for, hvad man kan sige og hvad man ikke kan sige, og de kommer ofte til det resultat, at man på deres sprog ikke kan sige det, som digteren har sagt på sit eget.«¹⁵ Hvis originalværket udvider grænserne for sit sprog, må oversætteren have mod (og talent!) til at udvide grænserne for

sit. Men hvor langt? Også det synspunkt, der vil redde originaliteten, har sin dialektik: for viljen til strengt at følge originalen kan også åbne for en vilkårlig fortolkning af, hvordan originalen er.

Enhver oversættelse forudsætter en fortolkning. Ikke nødvendigvis en, der kan udtrykkes filologisk eller litteraturvidenskabeligt, og heller ikke en så subjektiv som den, Goethes Faust lægger for dagen, da han vil oversætte Johannes-evangeliets begyndelse og først standser ved det fjerde forslag til en oversættelse af »logos«. ¹⁶ Snarere vel en, der minder om musikerens eller skuespillerens. Digterværkets tekst kan synes at besidde en anden status end musikstykkets noder. Man kan altid gå tilbage til det faktum, der hedder originalen (hvis den ellers er etableret filologisk sikkert), mens man må måle en udførelse af musik på andre udførelser: nodeskriften er ikke så determinerende som bogstavskriften. Men selv den forskel gælder kun, hvis en tekst alene er skrevet – f.eks. næppe for Homer eller anden oprindeligt mundtlig overlevering for slet ikke at tale om drama. Den gælder vel endda kun, hvis teksten er oversat straks, for allerede den historiske afstand til en tekst sætter originalens læser i en situation, der ikke er uden slægtskab med oversætterens. Alligevel: mens man kan blive ved med at glædes over en original – Shakespeare f.eks. – kan man øjensynlig ikke vedblivende glædes over en oversættelse. Der er behov for at oversætte klassikerne igen og igen, vel netop fordi de er så gode og så originale, at selv ikke de bedste oversættere kan præstere noget, der kan have samme ubegrænsede levetid.

Til slut blot to helt private eksempler, som i glimt kan antyde de mange aspekter, der indgår i oversættelsen af

et enkelt ord, og samtidig nok engang erindre om, at ovenstående er baseret mere på praktiske erfaringer med oversættelse end på teori om den. Jeg har oversat en fortælling af den tyske forfatter Christa Wolf med titlen *Kassandra* – om den trojanske kongedatter, der fik den gave at kunne spå og den forbandelse, at ingen ville lytte. Den måtte jo også hedde *Kassandra* på dansk.¹⁷ Men det er faktisk en »skæv« oversættelse, for *Kassandra*-skikkelsen har bl.a. takket være et digt af Schiller en betydelig større grad af genkendelighed på tysk end på dansk: udtrykket »Kassandrarufo« er gængs for »sortsyn« eller »ulykkesprofetier«. Fortællingens aktuelle implikationer – den udkom i DDR i 1983 og handler også om forholdene dér – er for den tyske læser indeholdt allerede i titlen, det er de ikke for den danske.

Man har på tysk også et andet mere jordnært udtryk for ulykkesprofetier: *Unkenrufe*. »Die Unke« er klokkefrøen, hvis kalden i tysk folketro var et varsel om onde ting. Günter Grass har skrevet en roman med denne titel. På de fleste sprog hedder romanen da også derefter: *The Call of the Toad* eller *L'appel du crapaud* – skønt der i de andre sprog ikke findes et tilsvarende udtryk, og skønt oversætterne udmærket ved, hvad det betyder på tysk. Jeg gjorde noget andet: jeg tog ordet på dets betydning og dannede til det danske »ildevarslende« det ikke eksisterende, men uden videre mulige *Ildevarslers*.¹⁸ Det er ikke mere sært, end at det umiddelbart forstås, men det er – mener jeg – underligt nok til, at læseren studser og kommer bogens ironisk-elegiske tone nærmere. Og så trøster jeg mig med, at frøerne er udførligt omtalt i teksten, at udtrykket altså »forklares«. Al oversættelse beror på den slags valg. »Traduire, c'est choisir,« har den franske teoretiker Caillé sagt. Rimet kan man ikke redde på dansk, men man kan da

sige, at det at oversætte nu og da også er at sætte sig ud over ...

Noter

1. ... eller som forf. i hvert fald ikke for nylig har ændret syn på: dele af nærværende essay har været behandlet i *Magasin* fra Det kongelige Bibliotek og Universitetsbiblioteket I, 3. årgang, nr. 2, 1988, s. 19-26 (»Lidt om den praktiske mulighed for at oversætte«).
2. Første Mosebog kap. 11, 1-9, i den nye bibeloversættelse.
3. Kap. 2, 4-12.
4. I diskussionen på temamødet anfægtede Morten Nøjgaard det synspunkt, at originalen er den samme: den kan aldrig opnå en helt objektiv status, fordi den altid kun eksisterer i en receptionssammenhæng (jfr. også slutningen af nærværende essay). Men selv hvis man medgiver dette, bliver dog tilbage, at divergerende oversættelser ofte er enige om det forlæg, de oversætter efter, og som i den forstand er »den samme tekst«. At læsningerne til gengæld er forskellige, ikke alene af individuelle, men også af historiske grunde, viser den omstændighed, at man fra tid til anden anser det for påkrævet at oversætte klassikerne på ny, selv når de tidligere oversættelser anses for gode.
5. Ludvig Holberg: *Epistler*. Udgivne med Kommentar af F.J. Bille-skov Jansen, Bd. IV, København 1949, s. 190.
6. Ibid. s. 110.
7. Ibid. s. 111.
8. 2. akt, 8. scene.
9. 2. akt, 10. scene. Lignende eksempler i flere andre komedier.
10. Her oversat [!] efter *Goethes Werke*, Weimarer Ausgabe Bd. I/36, s. 329f (»Zu brüderlichem Andenken Wielands«).
11. Eric Jacobsen henviste i diskussionen på temamødet til begrebet »verdenslitteratur«, som Goethe såvidt vides var den første til at bruge (1827). Det definerer ikke en kongerække af geniale værker, men en litteratur, hvis særpræg ikke længere bestemmes af én nations, men af hele verdens historie og udvikling. Verdenslitteratur vil fremdeles blive skrevet på mange for-

- skellige sprog, men det fælles i den vil muliggøre oversættelse.
12. *Sendbrief vom Dolmetschen*; lidt mere om Luthers argumentation i min i note 1 nævnte artikel.
 13. Schleiermacher: *Ueber die verschiedenen Methoden des Uebersetzens*, meddelelse i akademiet i Berlin 1813 (optrykt bl.a. i Hans Joachim Störig (Hrsg.): *Das Problem des Übersetzens*, Darmstadt 1973).
 14. Paul V. Rubow: *Originaler og Oversættelser*, København. – En fortrinlig kommentar til det »ordrette« over for det »frie« hos Hans Peter Lund, »Spejl og vindue«, in: Gunver Skytte [et al.]: *Vindue mod den romanske verden*, København 1994, s. 129-142.
 15. Villy Sørensen: *Hverken-eller. Kritiske betragtninger*, København 1961, s. 122 (»Digteren og virkeligheden«).
 16. Goethe: *Faust*, v. 1220-1237. »I begyndelsen var ordet,« står der (nu som før) på dansk. Faust går fra »Wort« over »Sinn« og »Kraft« til »Tat«, hvad der passer til hans sindelag og stemning, men for så vidt også er dækket af det græske ords meget brede betydningsspektrum.
 17. Christa Wolf: *Kassandra*, Berlin 1983, da. København 1984.
 18. Günter Grass: *Unkenrufe*, Göttingen 1992, da. *Ildevarsler*, København 1992.

Ordforklaringer

adjektiv: tillægsord.

adverbium: biord.

afledning: udvidelse af et ord (og dermed ændring af betydningen) ved tilføjelse af en eller flere uselvstændige orddele, fx *for-* og *-else* i *forskønnelse*. I nogle sprog kan tilføjelsen ske inde i ordet (fx *-mn-* i mlabri-sproget: *djuur* 'gå ned', *djmnuur* 'nedad').

distinktive træk: sproglige mindstetræk, som adskiller sprogets enheder fra hinanden. Fx adskilles ordparret *blad* og *glad* ved, at [b] udtales med læberne, [g] med bagtungen; læbelyd og bagtungelyd er da distinktive træk.

fonetikum: den del af et kinesisk tegn, som angiver eller antyder lyden.

genitiv: ejefald.

glossemer: de i et enkelt sprog forekommende distinktive træk.

idiomatisk oversættelse: oversættelse, der søger bedst muligt at formidle originalens indhold, men i en sprogdragt, som afgørende er bestemt af det sprog, der oversættes til; jf. *litteral oversættelse*.

klassifikatorer: hjælpeord (også kaldet tælleord), som fx i mange sydøstasiatiske sprog bruges, når man skal kombinere talord med navneord (på samme måde, som når man på danske regninger skriver *stk.*: *1 stk. boremaskine*, *2 stk. netledning*, osv.), men som samtidig angiver det betydningsområde, som det enkelte navneord hører til.

kognitiv: en betragtningsmåde af fx sproglige fænomener, der lægger vægt på en forståelse af, hvorledes erfaring og tænkning er organiseret.

konnotation: medbetydning, bibetydning. Fx har *ganger* og *krikke* en fælles betydningskerne, 'hest', men udløser forskellige associationer, har forskellige medbetydninger.

kreolsprog: oprindelige blandingssprog, der typisk tales i tropiske områder, hvor der tidligere importeredes slaver fra andre egne til at arbejde i plantager. Så længe der kun er tale om simplificerede sprog, der bruges til lejlighedsvis kommunikation, fx ved handelssamkvem, taler man om *pidgin*, mens et kreolsprog er modersmål for en befolkning.

langue: sproget anskuet som et abstrakt system af tegn; sprogbygningen; jf. *parole*.

litteral oversættelse: oversættelse, som søger længst muligt at respektere originalens sproglige form; jf. *idiomatisk oversættelse*.

logografisk skrift: skrift, som gengiver hele ord med ét tegn i stedet for at stave med et alfabet.

lydskrift: I essayet om kinesisk skrift følger lydskriften det internationale fonetiske alfabet. [ə] betegner den samme lyd som *e* i dansk *kommē*, *spisē*; [ŋ] betegner den lyd, som svarer til *ng* i dansk *sang*, *mange*; og [ʔ] er tegn for den sproglyd, der fremkommer, når man i et ord (helt eller delvis) lukker et øjeblik for stemmeridsen, som fx i et dansk såkaldt »stød«: *bunden* (med stød på [n]) forskelligt fra det stødløse *bonden*, *hus* (med stød på [u]) over for *huse* uden stød.

matrilineær: om samfundsopbygning, hvor arv følger kvindesiden.

metafor: billedligt udtryk, ord brugt i overført betydning; termen bruges især om udtryk, der inddrager et andet sanseområde (som når man taler om en *rund* eller *skarp* klang).

morfem: mindste betydningsbærende sproglige enhed; fx *mand* og *-en* i *manden*.

parole: de sproglige ytringer i deres konkrete forekomst: sproget anskuet som et forløb, som aktualisering af systemet; sprogbrugen; jf. *langue*.

piktografisk skrift: skrift, som er sammensat af billeder; fx hieroglyfer.

polysyntetisk: et polysyntetisk sprog har lange ordformer, der er karakteriseret ved en ekstremt høj grad af afledning (og bøjning), og som undertiden må oversættes til hele sætninger i andre sprog.

pronomen: stedord.

prototypisk: et særlig karakteristisk eksempel på en kategori; noget, man ville tænke på eller nævne som et »godt« eksempel. Hvad der præcis skal forstås ved *prototype*, er genstand for megen videnskabelig diskussion.

prælingvistisk: om tanker, som går forud for menneskets sproglige opfattelse af virkeligheden.

radikal: 1. den del af et kinesisk tegn, som angiver eller antyder betydningen. 2. rodelement; konsonanterne i de semitiske sprog betegnes som radikaler; de repræsenterer ordenes grundbetyd-

ning og danner den rod, der fungerer som basis for bøjningsformer (ved hjælp af vokaler m.v.).

redundans: strengt taget overflødige dele af et udsagn; redundans, fx i form af identisk eller varieret gentagelse, kan imidlertid tjene til at sikre, at kommunikationen lykkes.

semantik: betydningslære; forstås ofte som læren om sproglige udtryks betydning i sig selv til forskel fra *pragmatikken*, som inddrager samtalepartneres forhold til det, der siges.

substantiv: navneord.

synonymer: ensbetydende eller næsten ensbetydende ord, såsom *tit* og *ofte*.

taksonomi: en videnskabelig systematisering med kategorier og underkategorier, som det fx kendes fra botaniske håndbøger (og som ligger bag udformningen af botaniske »nøgler«). Taksonomier spiller en stor rolle i den beskrivende sprogvidenskab.

tema: det, hvorom man taler; emne.

verbal: udsagnsled.

verbum: udsagnsord.

Forfatterne:

Alle bogens forfattere er eller har været professorer ved Københavns Universitet,

Johnny Christensen (f. 1930) i klassisk filologi, *Søren Egerod* (1923-95) i østasiatiske sprog (med særligt henblik på kinesisk),

Poul Lindegård Hjorth (f. 1927) i nordiske sprog, *Jørgen Rischel* (f. 1934) i lingvistik, og

Per Øhrgaard (f. 1944) i germansk filologi.



Pris 100 kr.